

זרמים רעיוניים

חזונו החברתי-כלכלי של הרצל

אורי זילברשייד

בנימין זאב הרצל אינו נתפס בתודעת הציבור ובתודעת האקדמיה כהוגה דעות חברתי ומדיני אלא כמנהיג לאומי שמפעלו התמקד בהנחת היסודות למדינה היהודית: במישור האינטלקטואלי גיבש את רעיון המדינה היהודית, ובמישור המעשי עמל למימושו של רעיון זה. לכן, מועטה הספרות הדנה בהגותו החברתית והמדינית של הרצל במלוא היקפה, אף כי לא מעט מאמרים עוסקים בפן זה או אחר שלה.¹ הגות זו מקיפה נושאים מגוונים, כלליים ויהודיים, ובהם מהות המדינה והפוליטיקה, הסדר החברתי-מדיני הראוי, הקשר בין ההתפתחות הטכנולוגית לבין התפתחות הצרכים האנושיים ובינה לבין תהליכים חברתיים-כלכליים, טבעה של הזהות הלאומית כתופעה אנושית כללית, השינויים ההיסטוריים באופיה של הזהות הלאומית היהודית, מקורות האנטישמיות, ועוד.

מקום מרכזי בהגותו החברתית והמדינית של הרצל נועד לחזונו החברתי-כלכלי. אמנם את חזונו זה הגה הרצל בהקשר הציוני, בהציגו בו את אופן בניינה הראוי של החברה היהודית החדשה שתקום בארץ הבחירה, אך בעיקרו זהו חזון אוניברסלי, דהיינו - תוכנית לבנייתה הראויה של כל קהילה אנושית מודרנית. את חזונו החברתי-כלכלי טווה הרצל ביומניו, בספרו

1. ראוי לציין כאן תחילה את שני החיבורים המקיפים על הגותו של הרצל: מ' לוריה, **תיאודור הרצל והשקפתו הפוליטית והחברתית**, תל-אביב 1927; J. Adler, *The Herzl Paradox: Political*, 1962; N. T. Gross, *Social and Economic Theories of a Realist*, New York 1962. מבין המאמרים העוסקים בהגותו יצינו המאמרים הבאים: 'Die wirtschaftliche Konzeption Theodor Herzls und das Ausmaß ihrer Verwirklichung', in: *Theodor Herzl-Symposium, Wien: 100 Jahre - 'Der Judenstaat' (Der Bericht)*, Wien 1996, pp. 123-141; J. Backhaus, 'On Building a Sovereign State from Scratch: The Law and Economics of Theodor Herzl's Programmatic Work', *European Journal of Law and Economics*, 3, 2 (1996), pp. 127-130; P. Senn, 'Herzl's Legal and Economic Views in "The Jewish State": A Scorecard', *European Journal of Law and Economics*, 3, 2 (1996), pp. 131-156; M. Shaerf, 'Herzl's Social Thinking', in: *Herzl Year Book*, 3 (1960), pp. 199-206; ד' גוטויין, 'אוטופיה והגשמה: אנטישמיות ושינוי עצמי כ"כוח מניע" בהגות הציונית המוקדמת של הרצל', **הציונות**, יט (תשנ"ה), עמ' 7-30; ש' אבינרי, 'דרכו של הרצל לגיבוש תודעה לאומית יהודית', **אלפיים**, 15 (1997), עמ' 254-287. המאמרים הכלליים, ובראשם מאמרו של גרוס, סייעו לי רבות בכתיבת הפרק הן במדינת הרווחה בהגותו של הרצל.

מבשר התקופה **מדינת היהודים**, במאמרים רבים וביצירתו האוטופית **אלטנוילנד**. עיון בחזון זה מלמד כי ראה את המבנה החברתי-כלכלי הראוי כמורכב משתי צורות חברתיות-כלכליות עוקבות הנבדלות זו מזו באופיין ובאיכותן, ואשר ניתן לראות בהן שני שלבים של התפתחות פנימית. את הצורה הראשונה, קרי השלב הראשון, ניתן לתאר כצורה ראליסטית יותר. עיקרה בנייה חברתית ומשקית, שאף כי היא מחוללת שינוי במבנה החברתי-כלכלי הרווח, הרי היא בת-מימוש כאן ועכשיו, שכן היא נובעת מן התנאים החברתיים-כלכליים הקיימים; במילים אחרות, קיימות צורות של פעילות ושל ארגון שהיא בבחינת פיתוח נוסף שלהן, וקיימים כוחות חברתיים-כלכליים שהאינטרסים שלהם עשויים לצאת נשכרים ממימושה ועל-כן הם עתידים לסייע בבנייתה. מערכת זו היא מערכת חברתית-משקית הבנויה על-פי עקרונות מדינת הרווחה המודרנית. המערכת השנייה היא הרבה יותר אוטופית באופיה, וניתן לממשה במלואה רק בדרגת התפתחות גבוהה יותר של החברה. מדובר בשלב שבו הארגון החברתי והפעילות האנושית הם כבר בבחינת ישויות חדשות: אין רצף בינם לבין החברה הנוכחית, ועל-כן הם אינם יכולים לנבוע ישירות מתוכה. גרעינו של שלב זה יינטע אולי כבר בשלב הראשון, והוא עתיד לצמוח לכדי חברה, כלומר לאופן ארגון ואופני פעילות שמנקודת מבטה של החברה הנוכחית - משמע בימי הרצל - נראים כבלתי ריאליים, כ'אוטופיים'. השלב השני בחזונו של הרצל הוא אפוא אוטופיה חברתית-כלכלית. להלן נפתח בתיאור השלב הראשון בחזונו של הרצל, ולאחר מכן יתואר השלב השני.

מן הראוי לציין כי ממד חשוב של חזונו החברתי-כלכלי של הרצל הוא ה'פרודוקטיביזציה' של העם היהודי - דהיינו, הפיכתו מעם העוסק במסחר ובעסקי ממון בארצות הנכר לעם החי על אדמתו ועוסק ברובו בייצור חקלאי ותעשייתי. דיון מיוחד בממד זה חורג מגבולותיו של מאמר זה, אך תיאורם של המבנה החברתי-כלכלי ושל אופני הפעילות של שני שלבי החזון נוגע, מטבע הדברים, גם בממד יהודי ייחודי זה של החזון.

לנוחותו של הקורא העברי השתמשתי בתרגומים העבריים של כתבי הרצל. לעתים מצאתי לנכון לתקן את המובאות מתרגומים אלה בהתאם למקור הגרמני. בשנת 1996 הושלמה הוצאתה לאור של המהדורה המדעית הביקורתית של יומני הרצל ומכתביו. מהדורה זו, שאין מוסמכת ממנה, שימשה אותי לצורך בדיקתן ועדכוןן של המובאות מן התרגומים העבריים.

השלב הראשון של החזון החברתי-כלכלי: קווי מתאר למדינת רווחה

מדינת רווחה מהי?

מדינת הרווחה (Welfare State), כצורה חברתית-משקית מובהקת מהווה שלב חדש בהיסטוריה החברתית-כלכלית, התפתחה בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה, אך יסודותיה העיוניים והמעשיים הונחו שנים רבות לפני כן. המושג 'מדינת רווחה' נטבע לראשונה, ככל הנראה, ב־1932 בגרמניה, ומשמעותו היתה אז שלילית לגמרי. בראשית שנות הארבעים של המאה ה־20 התחדש השימוש במושג זה באנגליה, והפעם במשמעות חיובית. בשנות החמישים של המאה ה־20 התפשט מאוד השימוש בו לציון הרפורמות החברתיות-כלכליות שהנהיגה

ממשלת הלייבור באנגליה בין השנים 1945-1951, ומאז הפך לשמה של הצורה החברתית-כלכלית החדשה שקנתה אחיזה בעולם המערבי עד אמצע שנות השבעים של המאה שחלפה.² העיקרון החברתי-משקי העומד ביסוד מדינת הרווחה הוא שילוב של כלכלת שוק עם אחריותו של הכלל - אחריות שבה נושאים המדינה או גופים ציבוריים אחרים הנתונים למרותה - למען רווחתם החומרית ושגשוגם הרוחני של כל בני החברה. אחריות זו כוללת גם שמירה על אופיו היצרני של המשק ועידוד התפתחותו וצמיחתו.

שני נדבכים למדינת הרווחה: האחד הוא מעורבות ממשלתית בניהולו של המשק, שתכליתה פיתוחו וקידומו של הייצור, והשני - טיפוחה וקידומה של השכבה הרחבה של השכירים והעצמאים הזעירים במטרה להפכה לשותפה מלאה לעושר החומרי והרוחני. הנדבך הראשון עיקרו יצירת יציבות כלכלית ושגשוג מתמשך, וזאת באמצעות שילוב יסודות של תכנון מדינתי במשק ונקיטת מדיניות תקציבית לאומית המביאה להרחבת הפעילות המשקית. מעורבות כזאת מתאפשרת, למשל, במשק שבו מצויים גורמי ייצור ומימון בבעלות ציבורית - דבר העשוי לסייע להתפתחות הייצור. במשק שבו מצויים הבנקים, תעשיית חומרי הגלם והתעבורה בבעלות המדינה יכולה הממשלה לסייע לייצור החקלאי והתעשייתי באמצעות סבסוד חומרי הגלם והתעבורה ועל-ידי הנהגת מדיניות אשראי נוחה. עם זאת, בעלות המדינה על אמצעי ייצור ומימון אינה בבחינת עקרון יסודי; אפשרית גם שיטה של פיקוח על פעילותם של גופים כלכליים פרטיים והכוונתם, המהווה תחליף לבעלות ציבורית ישירה עליהם ולמעשה מגבילה את זכות הקניין הפרטי שלהם. את המעורבות הממשלתית בניהול המשק אין לזהות עם כלכלה ריכוזית בנוסח הקומוניזם הסטליניסטי, אלא יש לראותה כניתובת של כלכלת השוק לאפיקים מוסדרים, המהווים ערובה לאופיו היצרני של המשק. אחד מיסודותיה של מעורבות זו הוא הגנה על הסקטור היצרני מפני סוגי הון ספקולטיביים.

באשר לנדבך השני של מדינת הרווחה - לביטוח הוא הבטחת הכנסה הולמת והענקת שירותי רווחה חברתיים מפותחים לכל אזרח על בסיס עקרון האוניברסליות (עיקרון שהתפתח בהדרגה הן מבחינה תאורטית והן מבחינה מעשית, והגיע למידה רבה של גיבוש לאחר מלחמת העולם השנייה). על-פי עיקרון זה משלם כל אזרח מסים או דמי ביטוח לפי יכולתו, על-פי סולם תשלומים פרוגרסיבי, והכול מקבלים שירותים מתקדמים, מקיפים ושווים ללא תוספת תשלום. חינוך חינם בכל הרמות - גם באוניברסיטה - שהונהג במדינות הרווחה המובהקות במערב אירופה הוא דוגמה מובהקת למימוש עקרון האוניברסליות. באופן זה פועלת שיטת הרווחה לחלוקה שוויונית יותר של ההכנסות.

תפיסת הרווחה בהענקת השירותים החברתיים נבדלת מתפיסת הסעד. זו האחרונה מבוססת על כלכלת שוק מרבית, שמשמעה צמצום ניכר של המעורבות הממשלתית במשק ושל האחריות הציבורית לקיומם של שירותים חברתיים מפותחים - אחריות שבה נושאת המדינה. לפי שיטה זו מאתרת המדינה את העניים והחלשים, קורבנות כלכלת השוק, ומעניקה להם, על

2. להיסטוריה של המושג 'מדינת רווחה' ראו: א' דורון, 'מדינת הרווחה בעידן של תמורות, ירושלים תשנ"ב, עמ' 1-2.

חזונו החברתי-כלכלי של הרצל

בסיס 'מבחני אמצעים' (Means Tests), סיוע המאפשר להם קיום מינימלי. בלשון החדשה מוגדר הסיוע הזה כ'עזרה סוציאלית' או כ'סעד' (Social Assistance). ראוי לציין כי שיטת הסעד משאירה את הקבוצות החלשות בשולי החברה, בלא לבטל את עוניין החומרי והרוחני. תפיסת הרווחה, לעומת זאת, שואפת להימנע מאותן דרכי קיצוב והקצאת סיוע המושתתות על מבחני הכנסה למיניהם ('מבחני עוני'), וחותרת לשילוב כל קבוצות האוכלוסייה בזרם המרכזי של חיי החומר והרוח.

הסעד אינו אלא ה'צדקה' (Charity), המוענקת מידי המדינה במקום מדיהם של גופים בלתי-מדינתיים - דתיים או פרטיים-פילנתרופיים. ראשיתו של הסעד המודרני ככל הנראה באנגליה, בימי הנרי השמיני. ב-1536 הסמיך המלך את הקהילות המקומיות (Parishes) לגבות מסים כדי לתמוך בעניים, שבגין היעדר יכולת גופנית ונפשית נבצר מהם לעבוד לפרנסתם. 'חוק העניים' (Poor Law) משנת 1601, שהוחלף ב-1834 ב'חוק עניים' חדש, מיסד את פעילות הסעד. אין לזלזל בהתפתחותה של שיטת סעד באנגליה ובארצות אירופה האחרות, שכן רק מתוך שיטה זו, שבה נוטלת המדינה את האחריות להבטחת קיומם הפיזי של העניים, יכולה להתפתח שיטת הרווחה.

התפיסה הרווחתית אינה רואה בצמיחה הכלכלית תכלית לעצמה, ואין מכירה אלא בצמיחה שכל מרכיבי החברה - יחידים וקבוצות - יכולים ליהנות מפירותיה. תורות כלכליות המתנות את הצמיחה הכלכלית בצמצום השירותים החברתיים (כלומר בהקרבה חומרית מצד ציבור השכירים והעצמאים הזעירים) הן יריבותיה המודרניות של מדינת הרווחה. אין מטרתו של מאמר זה לדון בשאלה האם אפשרית צמיחה ארוכת טווח תוך כדי פגיעה ברווחתן של שכבות רחבות, אולם נציין כי התורות הגורסות שצמיחה כזאת אכן אפשרית - תורות שנוציגתן הבולטת היא כלכלת 'צד ההיצע' (Supply Side) משנות השמונים של המאה ה-20 - תומכות, באופן גלוי או מוסווה, בהגדלת הפערים החברתיים ואף בביטולה של שכבת הביניים הרחבה, יצירתה המובהקת של מדינת הרווחה. להבדיל, לפי תפיסת הרווחה, אחד התנאים היסודיים להבטחת הצמיחה הכלכלית - המקודמת על-ידי מעורבותה המשקית של הממשלה - הוא העלאת רמת החיים של כלל הציבור באמצעות מתן שירותים חברתיים מפותחים וצמצום פערי שכר והכנסה. ודוק: הגדלת מידת השוויון החברתי היא, לפי התפיסה הרווחתית, תנאי הכרחי להשגת צמיחה רצופה. במילים אחרות, שוויון חברתי גדול יותר הוא תנאי להתגברות על המשברים הכלכליים המחזוריים הנוצרים בגין חלוקה קוטבית של ההכנסות, המתבטאת בהצטברות ניכרת של הון פרטי ובהשקעתו היצרנית, מחד, ובהיעדר ביקוש אפקטיבי מצד שכבות העם הרחבות, מאידך. קיצור יום העבודה והעלאה ניכרת של רמת השכר (כלומר, העלאתו של שכר המינימום מעל 'קווי העוני' למיניהם) היו מיעדיה החשובים של התפיסה הרווחתית מראשיתה.

* * *

הרצל, שלנוכח עומקה והיקפה של הגותו ניתן לראות בו את אחד מאבותיה העולמיים של מדינת הרווחה, לא פעל בחלל ריק; קדמו לו אישים וכוחות פוליטיים שונים. תפיסותיהם

נגזרות לעתים בסממנים של סעד, אך ניכרת בהן השאיפה לחרוג מעבר לרעיון זה. תקצר היריעה מלדון כאן בכולם, אך נציין כמה מן הבולטים שבהם.

הורתה הרעיונית של מדינת הרווחה היתה מפלגת ה'משוויים' (Levellers) האנגלית. זאת היתה מפלגתם של בעלי הקניין הזעיר - איכרים, סוחרים קטנים ובעלי מלאכה - שנספחו אליה אף חסרי קניין, שוליות ופועלים שכירים. המפלגה פעלה בשנים 1646-1653, כלומר בעיצומה של מלחמת האזרחים האנגלית ושנים אחדות לאחריה. עם דרישותיה נמנו הנהגת מיסוי פרוגרסיבי (בשיעור פרופורציונלי קבוע מן הרכוש), חינוך במימון ציבורי שלו יהיו אחראים המחוזות (Counties), והקמת מערכת ציבורית של בתי-חולים ושל מעונות ליתומים, לאלמנות ולקשישים, שתפעל גם היא באחריות המחוזות ובמימנם. כמו כן דרשו ה'משוויים' מעורבות ממשלתית 'לקידום ייצור הסחורות המקומי של אומה זו, כך שהעניים ייהנו משכר משופר בעד עבודתם'.³

עוד אחד מאבותיה החשובים של מדינת הרווחה הוא תומס פיין (Thomas Paine), ממנהיגי הבולטים של מלחמת השחרור האמריקנית. בין תביעותיו ראוי להזכיר את התביעה להנהגת מיסוי פרוגרסיבי (שמשמעו ביטול המיסוי העקיף - אחת הסיבות המרכזיות לעוני). עוד תבע פיין מתן קצבאות ילדים למשפחות עניות, חינוך ציבורי חינם לעניים, שלו יהיו אחראיות הקהילות המקומיות, וקביעת פנסיה אחידה, שתשולם לכל אזרח שיבקשה מיום היותו בן 50 ואילך, בלא שידרש לעמוד במבחני הכנסה, ושתוגדל ב-66 אחוזים עם הגיעו לגיל 60. בדומה להוגיה המודרניים ביותר של מדינת הרווחה הדגיש פיין כי החינוך יביא לצמצום ניכר של העוני, וכי "הפנסיה האחידה" לא תינתן כחסד או טובה אלא כזכות (Right).⁴

ראוי לציין גם את קלוד אנרי סן-סימון (Claude-Henri de Saint-Simon), שפרסם את רעיונותיו בעיקר ברבע הראשון של המאה ה-19. סן-סימון תבע להנהיג במשק ניהול ציבורי בעל אוריינטציה יצרנית בלא לבטל את מוסד הקניין הפרטי. בהקשר זה חייב התערבות ביחסי הקניין לשם קידום ההון היצרני. הוא טען כי תפקידה של המדינה למנוע מכוחות חברתיים-כלכליים בלתי יצרניים לסכל את צמיחת הייצור, וכי על מנהלת ייצור מיוחדת, בלתי-מדינתית באופיה, לתאם בין פעילויות הייצור למיניהן מתוך שאיפה לקדם 'תעשייתיות' (Industrialism) במקום 'ליברליזם'. כמו כן תבע סן-סימון לבסס מערכת של חינוך והשכלה הנגישה לכול בכל הרמות, ללא הבדל מעמד ורכוש, ולספק למובטלים עבודות ציבוריות בהיקף נרחב. סן-סימון אף טען כי טיפוח השוויון החברתי הוא למעשה אינטרס של בעלי ההון הגדולים.⁵

3. D. M. Wolf (ed.), *Leveller Manifestoes of the Puritan Revolution*, New York 1967, pp. 194, 270, 302, 407

4. T. Paine, 'The Rights of Man', in: M. Foot & I. Kramnick (eds.), *Thomas Paine Reader*, London 1987, p. 336
'The Rights of Man', וכן החיבור 'Agrarian Justice'.

5. לתורתו של סן-סימון ראו בעיקר: C.-H. de Saint-Simon, *Oeuvres*, Paris 1967, I: *L'Industrie* (1); II: *L'Industrie* (2), *Le parti national ou industriel comparé au parti antinational, L'Organisateur*; III: *Du système industriel*; IV: *Catéchisme des industriels* (1823); V: *De L'Organisation sociale*

בין מבשרי מדינת הרווחה ראוי להזכיר גם את ג'ון סטיוארט מיל (John Stuart Mill), ג'וזף צ'מברליין (Joseph Chamberlain), ג'ון אטקינסון הובסון (John Atkinson Hobson) וסידני וביאטריס וב (Sidney & Beatrice Webb). צ'מברליין, התעשיין והמדינאי האנגלי החשוב, שאף ביקש לסייע להרצל בקידום המפעל הציוני, פרסם את 'התוכנית הרדיקלית' שלו (The Radical Programme) ב-1885. בין עיקריה היו הנהגת מיסוי פרוגרסיבי וחינוך יסודי חופשי על-פי שכר לימוד מודרג, והקמת דיוור ציבורי שיהיה בבעלות ובניהול מוניציפליים. צ'מברליין, המדינאי הליברלי, קבע כי 'חלוקה שוויונית יותר של העושר [...] תהיה יתרון לקהילה כולה'. הוא אף לא היסס לומר כי החקיקה הסוציאליטית באנגליה חייבת להיות 'באופן חד משמעי סוציאליסטית' (Distinctly Socialist).⁶

אף בספרה דוברת הגרמנית, היינו באימפריה האוסטרו-הונגרית ובגרמניה, הונחו יסודות עיוניים למדינת הרווחה - בעיקר למן אמצע המאה ה-19. לורנץ פון שטיין (Lorenz von Stein), מחוקרי החברה הבולטים במאה ה-19 ומחלוצי תורת המנהל הציבורי, הוא בלי ספק מהוגיה המוקדמים ביותר של מדינת הרווחה. הוגים וחוקרים נוספים בני גרמניה ואוסטריה - הוגים שהשתייכו לאסכולת 'הסוציאליזם של מגדל השן' (Kathedersozialismus), ובהם אנטון מנגר (Anton Menger), אדולף וגנר (Adolf Wagner), גוסטב שמולר (Gustav Schmoller) ולויו ברנטנו (Lujo Brentano) - נמנים אף הם עם חלוציה הרעיוניים של מדינת הרווחה. פון שטיין ומנגר לימדו באוניברסיטת וינה, ונראה שהרצל הושפע יותר מזה הראשון, שבשיעוריו הרבה לבקר. פון שטיין, שטבע את המושג 'מלכות סוציאליטית', ראה ב'רפורמה הסוציאליטית' שהציע פשרה מעמדית. תביעתו הראשונה היתה הנהגת מיסוי פרוגרסיבי. כמו כן הציע לכונן מערכת בריאות ציבורית, שתמומן בחלקה מאוצר המדינה ובחלקה באמצעות תשלומים אישיים או בכספיהן של קופות חולים (שתמונה בכספי הפועלים והמעבידים). לפי תוכניתו, במערכת זו ימומן הסיוע הרפואי לחסרי כול מן הקופה הציבורית במסגרת 'מערכת רפואה לעניים'. בדרשו חינוך יסודי במימון המדינה הדגיש פון שטיין כי למעמד העובדים 'הזכות להתפתחות אינטלקטואליטית'. כמו כן שב והדגיש כי המדינה נושאת באחריות להבטחת התפתחות המלאה של כל אזרח, ואף תבע כי תסייע לפועלים השכירים להפוך לבעלי קניין.⁷ אין ספק שהרצל הושפע מרעיון זה, שאינו זוכה לתשומת לב נאותה בדיון המודרני בנושא מדינת הרווחה.

6. J. Chamberlain & others, *The Radical Programme*, Brighton 1971, pp. 58-59. התוכנית כולה פוזרה על-פני כל דפי הספר.

7. תורתו של שטיין בדבר 'ממלכת הרפורמה הסוציאליטית', שבה ראה סידור חברתי ראוי שאין לחרוג ממנו, מופיעה בכתבים מרובים, ובראשם חיבורים שעניינם תורת המנהל. חשיבות רבה נודעת לשני חיבוריו המונומנטליים: L. von Stein, *Die Geschichte der Sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*, Leipzig 1850; idem, *Die Verwaltungslehre*, Aalen 1975 (first published 1865-1868). בחיבור השני מבין השניים, תורת המנהל, מוקדשים דיונים מקיפים לנושא ניהולן הציבורי של מערכות הבריאות והחינוך.

במשנתו של מנגר מהווה מדינת הרווחה שלב ביניים ארוך שלאחריו יכון סוציאליזם מלא. את צורת הביניים החברתית הזאת הוא מגדיר כעמידתם של המשפט הפרטי והמשפט הסוציאליסטי זה לצד זה.⁸ עקרונות מדינת הרווחה גלומים גם בתוכניתם של קארל מארקס (Karl Marx) ופרידריך אנגלס (Friedrich Engels) לארגון חברתי-משקי מידי - תוכנית המופיעה ב'מניפסט הקומוניסטי'. תוכנית זו כוללת הנהגת מיסוי פרוגרסיבי, העברת הקרקע, התעבורה והבנקים לבעלות המדינה, והנהגת חינוך חינם לכול.⁹ את המתווה למשנתו של מנגר בנושא מדינת הרווחה על שני נדבכיה החל הרצל לפתח כבר ביומניו, ולאחר מכן המשיך לפתחו בספרו **מדינת היהודים**. קווים נוספים של מתווה זה מצויים במאמרים שונים שכתב ובספרו **אלטנוילנד**. מכיוון שתשומת לבו של הרצל הופנתה תחילה לנושא מעורבותה של הממשלה בניהול המשק - ובראש ובראשונה לרעיון בעלותה של המדינה על גורמי מימון וייצור - נפתח בנדבך זה של מדינת הרווחה.

מעורבות ממשלתית בניהול המשק

בדברים שכתב ביומנו ב-5 ביוני 1895 הניח הרצל את יסודותיו הראשונים של חזונו - חזון מדינת הרווחה. בשורות שעניינן אופיה והיקפה הרצויים של בעלות המדינה על אמצעי הייצור כתב:

עיקר גדול: את העסקים הבדוקים והמנוסים, כגון בנקים, רכבת, ביטוח, אניות וכ', מקבלת המדינה לרשותה, אם אין ספק בהצלחתם. (לפיכך, לא מסים!) כל דבר שהצלחתו תלויה במקרה נשאר ביד הרכוש הפרטי בשביל פרסי רווח גבוהים. עסקים שהצלחתו משלמים מסים פרוגרסיביים ביחס ישר לגידול ההכנסות. לשוות לכל זה צורה אינדיבידואלית, באופן שהיוזמה הפרטית לא תהא נדונה למיתה.¹⁰

במקום אחר ביומן, בשורות שנכתבו כשנה לאחר מכן, מספר הרצל על שיחה שניהל עם ליאו פראנקל (Leo Franckel), מנהיג סוציאליסטי יהודי שנולד בהונגריה ופעל רבות בצרפת. בשיחתם דנו השניים בסוגיית בעלות המדינה על אמצעי הייצור. הרצל שב וציין את חיוניותה של הלאמת גורמים משקיים שלרווחותם לא נשקפת כל סכנה, והשיחה בין השניים התפתחה כמתואר ביומן:

8. את תפיסתו בנושא מדינת הרווחה פיתח מנגר בעיקר בחיבורים הבאים: A. Menger, *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag*, Stuttgart 1904³, pp. 11-28, 172-178 ; idem, *Neue Staatslehre*, Jena 1903, pp. 33-35, 61, 125-126, 131, 303-310, 317-321
 9. ראו: ק' מארקס ופ' אנגלס, **כתבים נבחרים**, א, מאניפסט של המפלגה הקומוניסטית, מרחביה 1955, עמ' 22.
 10. ב"ו הרצל, **כתבים**, ב, היוםן א' (1895-1897), תל-אביב 1960, עמ' 31.

פראנקל: 'אם כן, אפשר לסדר הכל בדרך קולקטיביסטית?'
אני: 'בהחלט לא. אסור להעביר מן העולם את האינדיבידואל'. כאן טעותם של
הסוציאליסטים: הם אומרים 'הכל'.
אני אומר: 'מה שהגיע להתפתחות מספקת'.¹¹

משורות אלו ניתן ללמוד כי הרצל תמך בבעלות המדינה על אמצעי ייצור ומימון שבהקמתם ובפיתוחם לא מושקעת כבר כל רוח יזמית - השקעה הכרוכה בנטילת סיכונים ניכרים. הוא סבר כי אין זה מוצדק שרווחיהם הגדולים יגיעו לידיים פרטיות, מה גם שבעת היותם בבעלות המדינה ניתן לרתמם לצורכי הכלל במשק ובחברה. אמנם הסבר זה אינו פורש לפנינו את מלוא יריעת הסיבות שבגללן דרש הרצל הלאמה חלקית זו של המשק, אך לענייננו חשובה הדגשתו כי הוא שולל כל השקפה הגורסת בעלות המדינה על כל אמצעי הייצור וניהול ריכוזי טוטלי של המשק - שיטה שהנהיג מאוחר יותר הקומוניזם הסטליניסטי בברית-המועצות ובגוש המזרחי - וכי הוא מבקש לשמר את רוח היוזמה החופשית האינדיבידואלית, שנראתה לו חיונית לטיפוח אופיו היצרני של המשק. כבר בשלב זה רואה אפוא הרצל את תוכניתו החברתית-כלכלית כדרך ביניים בין השוק החופשי המרבי לבין הכלכלה הריכוזית. דרך ביניים זו היא המאפיינת את מדינת הרווחה. בהמשך היומן מגלים דיוניו של הרצל את רצונו להעביר לבעלות המדינה כמעט את כל הגופים הפיננסיים, ובכללם אף את הבורסה:

מונופולין של המדינה על הבורסה זהו עתה בעיני פתרון גאוני. סרסרות בורסה אינה נזקקת לידיעה מוקדמת: הריהי Unskilled labour. סוכני הבורסה (Makler) שהושבעו [לנהוג ביושר מידות, א"ז] הם לגמרי בידי; אני משתמש בהם לתכליות המדינה. אני פוקד עליהם לפי צרכי המדיניות שלי, ואני יכול למנוע שימוש לרעה. אינני סובל סוכנויות בורסה (Börsencomptoirs). אני רוצה בשוק כספים בריא. הסוכן המושך אל המשחק דינו לעזוב את מקומו [...] הסוכן נעשה לאישיות של אומן כמו הנוטריון. אני מאחד את הסוכנים ללשכות, עם בית דין של כבוד [...].
הסוכן צריך להתבונן בלקוחותיו. הוא יכול, מה שאני איני יכול: להבדיל את המהמר (Spieler) מן המשקיע הרציני (Anlagesucher).
כשהוכח שסוכנים גרמו על ידי חטאם (אפילו הוא קל) להרס כלכלי למישהו, חובה עליהם לעזוב את מקומם.¹²

הרצל סבר כי המונופול על הבורסה ישמש בידי המדינה כלי לדיכוי של המסחר הספקולטיבי - זה המבוסס על עלייתם וירידתם של ניירות ערך בלא קשר הדוק למצבן של החברות הנסחרות בבורסה. מאחורי עליות וירידות אלו עומדת, מן הצד האחד, יד מכוונת, המבקשת

11. שם, עמ' 145.

12. T. Herzl, *Briefe und Tagebücher*, 2, *Zionistisches Tagebuch 1895-1899*, Berlin 1983-

1996, p. 84. והשוו: ב"ז הרצל, **כתבים**, ב, עמ' 44.

להפיק רווחים מן התנודות בשעריהן של המניות ושל אגרות השוב, ומן הצד השני עומדים מאחוריהן המוני משקיעים בלתי-מיומנים התולים את תקוותם בעליות השערים. לעומת זאת תיאר הרצל מדינה שבה עיקר הפעילות הבורסאית יהיה גיוס כסף לטובת מפעלים יצרניים ולטובת עסקי מסחר רציניים. במדינה זו ייקבעו שעריהן של המניות במדוקדק, בהתאם להחלטתה של הנהלת הבורסה או בדרך אחרת, כך שישקפו במדויק את מצבן של החברות. מי שישקיע את כספו במניה של חברה מסוימת - אם בעת גיוס ההון מטעם החברה ואם בשלב מאוחר יותר - יראה בכך השקעה העשויה לשאת רווחים עם עלייתה של החברה והתפתחותה, ולא בעקבות עלייה ספסרית בשערי ניירות הערך שלה. הרצל כינה זאת 'הספקולציה הבריאה'.¹³ במקום אחר, שבו מתגלה לכאורה סתירה בדבריו, אומר הרצל כי 'הבנק לשטרות', הלוא הוא הבנק המדפיס את שטרות הכסף, יהיה בידיים פרטיות: לאופיו הסולידאי של הכסף יערוב בנק פרטי טוב יותר. ואולם, הוא מוסיף ואומר כי פקידיו של בנק זה יהיו דומים מכל בחינה לפקידיו מדינה, וברי אפוא כי הבנק לשטרות יפעל כקבלן של המדינה ועל-פי אמות-מידה של עסק המצוי בבעלות המדינה.¹⁴

האם ניתן למצוא סיבה נוספת לתמיכתו של הרצל בהלאמה החלקית מלבד הנימוק הערכי, שלפיו עסקים שאינם כרוכים בהימור ורווחיותם מובטחת, מן הדין שיהיו בידי המדינה וישרתו את צורכי הכלל במשק ובחברה? ובכן, נראה כי יש נימוק כזה, והוא נוגע להלאמתם של עסקי הממון - היינו, להעברת עסקים שהאינטרס שלהם מנוגד לאינטרס של הסקטור היצרני לרשותה של המדינה. ביצירתו המרכזית של קארל מארקס, הקאפיטל, מציג מארקס את הון הממון כקבוצה כלכלית שהאינטרס שלה אינו עולה בקנה אחד עם צמיחה כלכלית רצופה.¹⁵ לא נוכל להיכנס כאן לעובי הקורה בכל הנוגע לניגוד שבין הון ייצור להון ממון, ונסתפק בציון העובדה שצמיחה כלכלית רצופה מגדילה את מקורות המימון העצמי של הסקטור היצרני ומקטינה את תלותו במימון חיצוני, בהלוואות בנקאיות ובגיוס הון בבורסה - משמע, היא מקטינה את תלותו בהון הממון. מסיבה זו שב ומטיל הון הממון את המשק למיתונים ולמשברים באופן מחושב, לעתים אף שבתוך כך הוא מסכן את עצמו וגורם לעצמו הפסדים. כמו כן הוא מבקש למנוע באמצעים שונים - מהם פוליטיים - את פיתוחן של ארצות נחשלות לכדי שווקים מפותחים בשביל הון הייצור. לאור כל זאת יובן מדוע התנגדה הבנקאות האירופית - ובכללה גם הבנקאות היהודית - למפעל הציוני, שלפי תוכניותיו של הרצל עתיד היה להביא להתפתחות גדולה של המזרח התיכון ולחלצו מנחשלותו. הדים להתנגדות זו אנו מוצאים ביומניו של הרצל. בקטע מתאריך 12 בינואר 1901 מספר הרצל על מגעים שניהל עמו ארטור קרופ (Artur Krupp), קרוב משפחה של משפחת קרופ הגרמנית ובעל מפעל לייצור ברזל בברנדורף (Berndorf) שבאוסטריה. קרופ פנה אל הרצל בעניין הוצאתו לאור של עיתון

13. שם, עמ' 120.

14. שם, עמ' 123.

15. ראו: K. Marx & F. Engels, *Werke*, Berlin 1956-1990, 25, Marx, *Das Kapital* (dritter Teil), pp. 372-373, 529, 560, 563-579, 600-603

16. הרצל, כתבים, ג, היומן ב' (1897-1901), עמ' 356.

שנועד לשרת את האינטרסים של התעשיינים, וביקשו להתמנות לעורכו. לאחר מסירת דבריו של קרופ כותב הרצל: 'וכאן נתבלט בהירות מפתיעה הניגוד שבין אדירי הבנקים העוינים אותי זה שנים בשל ציונותי ובין קבוצה זו של בעלי תעשייה הפונים אלי'.¹⁶ התנגדותה של הבנקאות היהודית למפעל הציוני באה לידי ביטוי בהזדמנויות רבות. הרוטשילדים מעולם לא ראו את תמיכתם בכמה מן המושבות בארץ-ישראל (באמצעות פועלו של הברון אדמונד רוטשילד, שפעל בשירותה של המשפחה ולא כאדון לעצמו) כהנחת היסודות לישות מדינית יהודית גדולה - תהא זו מדינה עצמאית או אוטונומיה תחת שלטון תורכי עליון - אלא כמפעל פילנתרופי שתכליתו בניית מקלט בשביל היהודים.¹⁷ ספרו של הרצל **מדינת היהודים** זכה ליחס עוין מצד אדמונד רוטשילד.¹⁸ הרוטשילדים גם נקטו צעדים שונים בחצר הסולטן בקונסטנטינופול במטרה להכשיל את מאמציו של הרצל להגיע להסכם עם התורכים על הקמתה של ישות מדינית יהודית בארץ-ישראל.¹⁹ הבנקים היהודיים הגדולים אף סירבו לסייע בגיוס הון בבורסות אירופה הראשיות למען 'אוצר התיישבות היהודים', הוא הבנק הציוני, שאמור היה למלא תפקיד מרכזי בארגון הגירת היהודים לארץ-ישראל ובהקמת הבית הלאומי היהודי. בעניין זה אף ציין הרצל ביומנו כי 'אם ניקח נקם מאילי הבנקים [היהודים] בזמן מן הזמנים, יהא זה מעשה שנעשה בצדק גמור', והיה בדעתו לטכס עצה עם מנהיגים ציונים בנוגע ל'התחלת הפעולה נגד אילי הבנקים [היהודים] באנגליה'.²⁰ זאת ועוד, הרוטשילדים סירבו לסייע להסתדרות הציונית במימוש תוכניתה לכונן ישות מדינית יהודית גדולה בצפון סיני ואל-עריש, והיו מוכנים לסייע אך ורק למפעל התיישבות שלא יעלה על 25 אלף איש.²¹ הלורד קרומר, שליטה האנגלי של מצרים, שהיה מבניה הבכירים של משפחת הבנקאים בארינג (Baring), הכשיל סופית את תוכנית אל-עריש.²² תוכנית נוספת שהוכשלה היתה 'תוכנית אוגנדה' - התוכנית לכינונה של ישות מדינית יהודית במזרח אפריקה, שאותה הועיד הרצל להיות שלוחה ('מושבה', כלשונו) של המדינה היהודית, שתקום בארץ-ישראל מאוחר יותר, כאשר יבשילו התנאים הפוליטיים, ולא המדינה עצמה. תוכנית זו, שאושרה בהחלטת הקונגרס הציוני ב-1903, לא זכתה לתמיכתה של יק"א, שראשיה היו מקורבים לראשי הבנקאות היהודית.²³

מכל האמור לעיל ניתן ללמוד אפוא על התנגדותו של הון הממון להענקת סיוע למפעלי התיישבות המביאים להתפתחותם של חבלי עולם שונים. האוריינטציה ה'פיתוחיסטית' של הרצל אמנם זיכתה אותו בתמיכתם של מדינאים פרוגרסיביים ושל מנהיגי תעשייה, ובהם

17. ראו: F. Morton, *The Rothschilds: A Family Portrait*, New York 1963, pp. 170 ff.

18. הרצל, **כתבים**, ב, **היומן א' (1897-1895)**, עמ' 261.

19. שם, עמ' 324, 330.

20. שם, ג, **היומן ב' (1897-1901)**, עמ' 40, 52, 64.

21. שם, ד, **היומן ג' (1904-1901)**, עמ' 147.

22. שם, עמ' 287.

23. שם, עמ' 349.

קיסר גרמניה וילהלם השני (Wilhelm II),²⁴ דודו, הדוכס פרידריך מבאדן (Friedrich I. Großherzog von Baden), התעשיין והמדינאי האנגלי ג'וזף צ'מברליין (הנמנה, כאמור, עם חלוציה של מדינת הרווחה באנגליה), ומדינאי אנגלי בולט נוסף - הנרי לנסדאון (Henry Lansdowne); ואולם, אוריינטציה זו של הרצל היא שהפכה את הבנקאות האירופית, ואת בתי-הבנק היהודיים בתוכה, ליריבתו המרה. לכן סבר הרצל שהעברת הבנקאות לידי המדינה תאפשר לשנות את אופיה של זו הראשונה ולהפכה למכשיר פיננסי לקידום הייצור, במקום שתפעל מתוך ניגוד אינטרסים בינה לבין הון הייצור. ואכן, הרצל מדבר על מדיניות של הענקת אשראי בתנאים נוחים ליצרנים גדולים וקטנים - מדיניות שלא ניתן ליישמה אלא במצב שבו מצויה הבנקאות בבעלות המדינה. וכך הוא כותב: 'בכנייה (בתים, מסילות-ברזל, רחובות וכ') רוצים אנו לסייע הרבה בידי קבלנים פרטיים על ידי אשראי בריא של בנקים' [ההדגשה שלי, א"ז].²⁵ בדבריו על יעדי 'אוצר התיישבות היהודים', הוא הבנק הציוני, שנוסד לאחר קשיים מרובים ובהתאם לתפיסתו של הרצל שיש לכוון בנקאות מדינתית, הוא אומר:

אבל תפקידו של המוסד יהיה לתווך בסידור מלוות בתנאים הטובים ביותר וכן לעודד הקמת מפעלים: חקלאיים, טכניים, תעשייתיים, מסחריים. אלו הן הטחנות, שהנחל עתיד להניע אותן. כי פעולת הצדקה, ותהא מפוארת ונדיבה ככל שתהיה, אינה מייתרת את פעולותיו העסקיות והמשקיות של הבנק. דבר זה מסתבר מתוך דוגמה אחת, שהודיעו עליה בימים אלה מארץ-ישראל. האיכרים שיושבו שם בדרך של צדקה סובלים מתנאי אשראי קשים. שיעור הריבית מגיע אל 24 עד 30 אחוז לשנה. בנק הניגש לפעולות במצב עניינים כזה - יש בו צורך הכרחי, וככל שהסכום הנמצא בעין לצרכי התיישבות המעשית גדול יותר, כן יגבר הצורך בבנק הזה.²⁶

לשיטתו של הרצל, בעלות המדינה על גורמים משקיים נוספים - ובראשם מערכת התעבורה ומפעלים להפקת חומרי גלם - תנוצל אף היא לקידום הייצור. הרצל מדבר בעיקר על סבסוד חומרי הגלם,²⁷ אך לפי אותו היגיון ניתן להעלות על הדעת גם סבסוד של הובלת סחורות ברכבות ובאוניות.

24. היסטוריונים רבים סבורים כי וילהלם השני היה שמרן וראקציונר, אך לדעה זו אין בסיס. וילהלם השני הוא שפיטר ממשרת הקנצלר את ביסמרק, מנהיג האצולה הקרקעית היונקרית, ואף עשה רבות לקידום התעשייה הגרמנית - לעתים אף בניגוד לרצונה של האצולה הקרקעית היונקרית, מעוז השמרנות בגרמניה. אין זה מקרה שוילהלם ודודו, הדוכס פרידריך מבאדן, קידמו ב-1898 את התוכנית להקמתה של ישות מדינית יהודית בארץ-ישראל תחת חסות גרמנית. התוכנית, שהיתה אמורה להביא לפיתוחה של הארץ, הוכשלה בעקבות פעולותיהם של תורכיה ושל מדינאים בולטים בגרמניה עצמה, ובהם הקנצלר הוהנלוהה (Hohenlohe-Schillingsfürst) ושר החוץ בילוב (Bülow), שהפך לקנצלר מאוחר יותר.

25. הרצל, **כתבים**, ב, **היומן א' (1895-1897)**, עמ' 76.

26. שם, ז, **המליונים של יק"א**, עמ' 351.

27. שם, ב, **היומן א' (1895-1897)**, עמ' 112-113. ראו גם: ב"ז הרצל, **מדינת היהודים** (תרגם א' יואלי),

תליאביב, 1978, עמ' 42.

השקפתו של הרצל בנושא הקרקע התפתחה בהדרגה. ביומנים שקדמו לספרו **מדינת היהודים** ובספר עצמו טרם התגבש רעיון היותה של הקרקע בבעלות תמידית של הלאום. לפי המתואר בכתבים אלה, בתחילה אמנם מחזיקה המדינה בבעלותה את מרבית הקרקע ואולי אף את כולה, אך אין הכרח שבעתיד תשאיר את כל הקרקע בידיה. הן ביומנים אלה והן **במדינת היהודים** מצוין כי המדינה תמכור קרקעות לאנשים ולגופים פרטיים,²⁸ אך גם תחכיר קרקעות לתעשיינים קטנים ולחקלאים. ההחכרה, שתבצע במחירים נוחים ושאליה תתווסף הענקת אשראי בתנאים נוחים - למשל בדרך של מכירת מכונות, שאת מחירן יחזירו יצרנים אלה לשיעורין - החכרה זו היא דרך נוספת לעידוד הייצור.²⁹ כמו כן תשתמש המדינה בקרקע שתשמור ברשותה לצורך בנייתם של מעונות זולים לפועלים.³⁰

נראה כי מ-1897 חייב הרצל את רעיון היותה של הקרקע בבעלות הלאום בלא כל אפשרות למכרה או למסרה. יעיד על כך מאמרו של הכלכלן והקואופרטור מיכאל פלירשיים (Michael Flürscheim), שהתפרסם בשבועון התנועה הציונית **העולם** (*Die Welt*) בשלהי 1897. במאמרו קרא פלירשיים להלאמתה (*Verstaatlichung*) של הקרקע - הלאמה שאותה הגדיר כשחרור הקרקע - ושלל כל צורה של בעלות פרטית עליה.³¹ יש לזכור כי למן הופעת הגיליון הראשון של **העולם**, ב-4 ביוני 1897, ובמשך תקופה של שנתיים ויותר עיצב הרצל את תוכנו ואת צורתו עד לפרטים הקטנים ביותר, ולפיכך ברי כי מאמר זה ביטא את עמדתו. ברומן **אלטנוילנד**, שבו פורש הרצל את חזונו האוטופי, הוא מתאר את הקרקע כמצויה ברובה - ואולי אף כולה - בידי 'החברה החדשה', הממלאת את תפקיד המדינה והחברה בשלב השני של החזון החברתי-כלכלי.³² בעלות לאומית כזאת על הקרקע מתאימה גם לשלב מדינת הרווחה, שכן היא מאפשרת מניעת ספקולציה בקרקעות, מתן סיוע נרחב ליצרנים גדולים וקטנים ואף הענקת סיוע מקיף בדיוור.

מעורבותה המשקית של הממשלה, המתבטאת בפעילות תכנונית שמטרתה קידום הייצור, נדונה בספר **מדינת היהודים** וביומניו של הרצל. הרצל אומר כי יש להימנע מחוסר תכנון משקי - מ'היעדר תכנון ספסרי', כלשונו. לטענתו, על כל מפעל חדש ועל כל יוזמת השקעה חדשה להעביר מידע על אופיים ועל היקפם לגוף ממשלתי - הלשכה לסטטיסטיקה תעשייתית - ואת המידע הזה תפרסם הלשכה ברבים. בדרך זו, יזמים שירצו להשקיע את כספם זמן-מה לאחר מכן ידעו לאיזה ענף להפנות את השקעותיהם ובאיזה היקף להשקיע בו ולא יגרמו משבר לאחרים ואסון לעצמם.³³ כמו כן יסופקו לבעלי המפעלים כוחות עבודה באופן סדיר

28. הרצל, כתבים, ב, **היומן א' (1895-1897)**, עמ' 122, 132; הרצל, **מדינת היהודים**, עמ' 31-32.

29. הרצל, כתבים, ב, **היומן א' (1895-1897)**, עמ' 120.

30. הרצל, **מדינת היהודים**, עמ' 33.

31. M. Flürscheim, 'Socialreform für Neu-Zion', *Die Welt*, 26 (26.11.1897), pp. 1-2; ראו: *Die Welt*, 27 (3.12.1897), p. 4.

32. הרצל, כתבים, א, **אלטנוילנד**, עמ' 186, 188.

33. שם, ב, **היומן א' (1895-1897)**, עמ' 113; הרצל, **מדינת היהודים**, עמ' 42.

בסיועה של המדינה. בעל מפעל שיזדקק למספר מסוים של עובדים בלתי־מקצועיים למשך פרק זמן מסוים יתקשר ללשכת העבודה המרכזית, שבה ירוכזו נתונים על כל העובדים, ויודיע לה מה הם צרכיו בתחום כוח האדם. הלשכה תשלח אליו בהקדם האפשרי את העובדים הדרושים לו, שאותם תאסוף ממקומות שונים. כך תיעשה נדידת השכירים העונתית מאורגנת ומוסדרת לכדי 'מוסד מתוכנן לפי מתכונת צבאית'.³⁴ השיטה שבה המדינה היא המכוונת את העובדים השכירים למקומות העסקתם מאפשרת גם שמירה על זכויותיהם, ובכך היא מתקשרת לנדבך החברתי של מדינת הרווחה, שבו נדון בהמשך.

זאת ועוד, הנהגת מדיניות מכס מתאימה תעודד את הקמתן ואת פיתוחן של תעשיות חדשות.³⁵ עוד מציע הרצל כי במקרים שבהם ירתיעו הקשיים העצומים את היוזמים הפרטיים תמלא המדינה את תפקיד היוזם.³⁶ אף זו פעילות לעידוד הייצור, שהרי השקעות ממשלתיות מעין אלה מביאות להרחבת הפעילות המשקית הכוללת, שממנה נהנות התעשיות הפרטיות לסוגיהן.

מערכת הרווחה

בין תוכניותיו של הרצל לטיפוח המעמד העובד מתבלטת תוכניתו לקיצור יום העבודה והעמדתו על שבע שעות. הרצל סבר כי בדרך זו תתאפשר התפתחותו הפיזית והרוחנית של הציבור השכיר:

יום העבודה הרגיל הוא יום שבע השעות [...]

אני גם משוכנע שיום שבע השעות הוא בר ביצוע בהחלט. ידועים הנסיונות בבלגיה ובאנגליה. אחדים מן המדינאים הסוציאליים המתקדמים טוענים אפילו, כי יום־חמש־ השעות עשוי להספיק בהחלט. [הסתדרות] היהודים (Society of Jews) ו[החברה הכלכלית] היהודית (Jewish Company) [ארגון המדיני של היהודים והזרוע הכלכלית שלו, המהווים את המדינה שבדרך, א"ז] אף יצברו בכך נסיונות חדשים למכביר, שיביאו תועלת גם לשאר עמי תבל. ואם יתברר, שיום שבע השעות אפשרי למעשה, תנהיגו מדינתנו העתידה כיום עבודה מאשר לפי חוק.³⁷

בהציעו יום עבודה שאורכו שבע שעות בלבד הקדים הרצל, לצד הוגים מעטים אחרים ובראשם האוטופיסט האנגלי ויליאם מוריס (William Morris), את תקופתו במידה ניכרת. בשלהי המאה ה־19 עמד אורכו הממוצע של יום עבודה באירופה ובאמריקה על 10-12 שעות.

34. הרצל, מדינת היהודים, עמ' 43.

35. הרצל, כתבים, ב, היומא' (1895-1897), עמ' 113; הרצל, מדינת היהודים, עמ' 43.

36. הרצל, כתבים, ב, היומא' (1895-1897), עמ' 113; הרצל, מדינת היהודים, עמ' 42. הביטויים 'Society of Jews' ו-'Jewish Company' מופיעים במקור. הראשון מתורגם לרוב לעברית כ'אגודת היהודים', והשני - כ'החברה היהודית'. תרגומים אלה גורמים קשיים מרובים לקורא, ואינם מוסרים נכונה את כוונתו של הרצל להקים ארגון מדיני יהודי שיחבוק את כל היהודים בעולם ולציידו בזרוע כלכלית מתאימה.

37. הרצל, מדינת היהודים, עמ' 34.

באותה תקופה דרשו האיגודים המקצועיים והמפלגות הסוציאליסטיות יום עבודה בן שמונה שעות. זאת גם היתה דרישתו של 'ארגון העבודה הבין-לאומי' (International Labour Organisation), שב-1919 ביקש להעמיד את שבוע העבודה על 48 שעות. ב-1932 כבר אימץ הארגון החלטה בדבר קיצור שבוע העבודה ל-40 שעות.

לפי תוכניתו של הרצל, בראשית דרכו של המפעל הציוני, כאשר גדודי עבודה יבצעו עבודות תשתית נרחבות - עבודות קשות מאוד מבחינה פיזית - יחולק יום העבודה לשני חלקים, שאורך כל אחד מהם יהיה שלוש שעות וחצי. לאחר הפסקה - אף היא בת שלוש שעות ומחצה - שתנוצל למרגוע, להקדשת זמן למשפחה ולהשתלמות מודרכת, ישוב הפועל לעבודתו כשהוא מצויד בכוחות מחודשים.³⁸ עוד הציע הרצל כי שכרם של הפועלים יורכב לא רק מגמול כספי הולם בעבור עבודתם, אלא גם מתוספת משפחתית ומתוספות אחרות: 'כן ניתן לבעלי משפחה תוספת למשכורת. [נייצר ציוד גישוואים] בכמויות גדולות, כלומר בזול, בשביל חוגים שונים "בתורת פרס לחריצות, שקדנות" וכו'. מטרתנו - הגישוואים. תוספת משכורת בשביל הילדים'.³⁹

בהמשך דבריו בעניין הפניה מאורגנת של פועלים למפעלים הנזקקים לידיים עובדות למשך פרקי זמן מוגדרים עומד הרצל על ההכרח לשמור על זכויותיהם של העובדים שאין להם כל קביעות במקום עבודה מסוים: 'מובן מאליו, לא עבדי עמל יישלחו, אלא רק עובדי שבע שעות ליום, המוסיפים להחזיק בהסתדרותם, וגם עם שינוי המקום נמשך ותק עבודתם הרצוף עם דרגות, העלאה וגמלאות'.⁴⁰

אשר לטיפוחם של שירותים חברתיים - ברעיונותיו בנושא זה לא תמיד מקפיד הרצל ליישם במלואו את עקרון האוניברסליות, הוא עקרונה המרכזי של מדינת הרווחה, בכל הנוגע למימונם ולהענקתם של שירותים אלה, ונראה כי אין הוא מצליח להשתחרר מתפיסות סעד שרווחו בתקופתו. יישום מלא של עקרון האוניברסליות אנו מוצאים ברעיונותיו בתחום החינוך. רעיונות אלה מופיעים באלטנוילנד - המתווה האוטופי המתאר את החזון החברתי-כלכלי בשלבו השני, הגבוה יותר - אך ניתן לראותם כרעיונות היפים גם לשלב הראשון של חזונו, ובעצם כמאפיינים של השלב הראשון הראויים לאימוץ גם בשלב השני. וכך אומר הרצל:

ואילו אצלנו אין הילדים נהנים ואין הם נענשים בגלל אבותיהם. עם כל דור חדש אנו פותחים מבראשית, ולפיכך ניתן החינוך כולו חינם למן בית הספר ועד לאוניברסיטה 'ציון', והתלמידים חייבים ללבוש עד לבחינת הבגרות את התלבושת הפשוטה השווה לכל. לפי השקפתנו אין זה טוב מבחינה מוסרית, שמעמד ההורים או עושרם יבדיל בין הילדים שבבית הספר. דבר זה [משחית] את כולם.⁴¹

38. שם.

39. הרצל, כתבים, ב, היומן א' (1895-1897), עמ' 77.

40. הרצל, מדינת היהודים, עמ' 43.

41. הרצל, כתבים, א, אלטנוילנד, עמ' 272, וראו גם עמ' 140.

אופן ארגונה של מערכת הבריאות נדון בקצרה יחסית, ונראה שמשולבים בו יסודות של רווחה עם יסודות של סעד. לשיטתו של הרצל תמומן מערכת הבריאות הן בכספים שמקורם במערכת המיסוי הרגילה, הן בכספים שמקורם בביטוח בריאות שיחול רק על חלקה של האוכלוסייה, והן באמצעות תשלומים ישירים שישלמו בעלי האמצעים עבור טיפולים רפואיים. מדבריו מסתבר שרק הפועלים השכירים יהיו מוגנים בביטוח בריאות. בתי-החולים יהיו בבעלות ציבורית ויפעלו כמערכת ארצית אחת, שבמרכזה יעמוד גוף שידאג לתיאום בין כל חלקיה ויפנה את החולים אל בתי-החולים שבו נמצא מקום לאשפוזם. כוח העבודה הבלתי-מקצועי העיקרי בבתי-החולים יורכב מצעירים בני 18-20, שיעבדו בהם במסגרת 'השירות הציבורי' (das öffentliche Dienst) - מעין שירות לאומי, שכל צעיר שהגיע לבגרות יחויב להקדיש לו תקופה של שנתיים. ארגונם הריכוזי של בתי-החולים והתבססותם על 'השירות הציבורי' יוזילו את אחזקתם, ובכך יובטח כי שירותי האשפוז לא יהיו יקרים.⁴² מערכת בתי-החולים תחויב לקלוט כל חולה ולהעניק לו את הטיפול המשובח ביותר, גם אם ידו אינה משגת לשלם עבורו (באמצעות ביטוח בריאות או בתשלום ישיר): 'החולה מחוסר האמצעים חייב רק להודיע את שמו במשרד הסעד (Wohltätigkeitsamt). אין משיבים ריקם פני איש'.⁴³ הרצל אינו מציע אפוא להנהיג מיסוי פרוגרסיבי לשם מימון מערכת הבריאות. לשיטתו, גם העניים וגם העשירים זכאים לשירותים - על בסיס מבחני הכנסה: אנשים חסרי כול נרשמים במשרד הסעד בשיטה שאינה נבדלת הרבה מבדיקת אמצעים, והעשירים מנועים, בגין הכנסתם הגבוהה, מזכאות לביטוח בריאות ועליהם לשלם תשלום מלא שבביל שירותי הבריאות. עם זאת מציע הרצל לכונן מערכת בריאות ציבורית כללית, למעשה ללא רפואה פרטית. מערכת זו חולשת על הארץ כולה והכול נזקקים לשירותיה - גם העשירים. הדרך שהרצל מציע למימונה נראית כשיטה של מיסוי פרוגרסיבי שלא הובהרה ולא גובשה דיה. לפי תוכניתו של הרצל, לצד בתי-החולים יפעלו בתי-מחסה לחשוכי מרפא, גני-ילדים וקייטנות לילדים נזקקים, וכמו כן בתי-מחוי למבוגרים שלא שפר גורלם.⁴⁴ כל אלה, למעט בתי-החולים, הם מוסדות סעד באופיים. מוסד סעד נוסף, שעליו מדבר הרצל, הוא 'העזרה עלי-ידי עבודה', המאפשר למובטלים אביונים לעבוד בעבודות לא-מקצועיות. מוסד זה הוא מוסד מדינתי שלא נועד לשאת רווחים, ולמעשה מצוי תמיד בהפסד. הודות לפעילותו של מוסד זה, אדם שיהא מוכן לעבוד לא ייקלע עוד לחרפת רעב ולא ייאלץ לפשוט מחמת מצוקה, ובזכות העבודה והשכר שבצדה יזכה מחדש בכבודו הן בעיני עצמו והן בעיני החברה. בהקשר הזה מדבר הרצל על 'שיקום מוסרי באמצעות העבודה'. לפי הרצל אמור מוסד 'העזרה עלי-ידי עבודה' לפעול גם כלשכת תעסוקה, שתסייע לפועלים המועסקים במוסד להשתלב במעגל העבודה הרגיל.⁴⁵

42. שם, עמ' 139-140.

43. שם, עמ' 139.

44. שם.

45. הרצל, מדינת היהודים, עמ' 35-36.

בנקודה זו ראוי לציין כי אחד מיסודותיהם של שני חוקי העניים באנגליה (שאותם הזכרנו לעיל) היה חיובם של עניים בעלי יכולת לעבוד ב'מעונות תיקון' (Houses of Correction), שברבות הזמן הפכו ל'מעונות עבודה' (Workhouses), וזאת כתנאי לקבלת קצבת הקיום שלהם. הדבר נתפס בעיניהם, ולמעשה גם בעיני המחוקקים, כדרך של הענשה, והיה שנוא על מחוסרי העבודה. בניגוד לתפיסת 'מעונות העבודה' האנגליים, את הרצל מנחה השאיפה לרומם את כבוד האדם בעיני עצמו ובעיני החברה. הוא אינו הוגה דמי אבטלה על בסיס ביטוחי - בהשתתפותם או בלי השתתפותם של המעסיקים והמדינה - או קצבת קיום הניתנת, בנסיבות של אבטלה מתמשכת, ללא מבחני הכנסה ושלא בתמורה לעבודה ציבורית שיוזמת המדינה ובלא שתותנה באובדן כושר הפרנסה. בכך לא חרג הרצל מן התפיסות שהיו מקובלות בזמנו. רעיון נוסף של הרצל, שאותו ניתן לכלול בתפיסת הרווחה שלו, הוא מה שניתן להגדיר כ'פנסיה באמצעות עבודה' (פנסיה המשולמת בתמורה לעבודה). לפי הצעתו, כל אזרח שהגיע שעתו לפרוש ממעגל העבודה הרגיל יהיה זכאי לעיסוק כלשהו מטעם המדינה - למשרה או לעסק פרטי קטן, שאינם כרוכים בעבודה קשה ושההכנסה מהם תהווה את הפנסיה שלה הוא ראוי. בדונו במשרות ובעסקים זעירים אלה מציין הרצל דוגמאות מועטות מאוד. הוא מדבר על משרות כגון 'משגיחים, דוורים' ועל עסקים זעירים כדוגמת קיוסקים למכר טבק ועיתונים.⁴⁶ הוא אינו מפתח את הנושא עד תום, אך נראה כי הרעיון הוא שהמדינה תהיה ערבה לכך שהעסקים הזעירים, המשמשים תחליף לפנסיה, ייהנו מהכנסה סדירה. הרצל סבור כי סידור זה עדיף על שיכונם של הקשישים בבתי-אבות, שבהם הם מאבדים את כבודם ואת תחושת היותם שווים ערך לבני החברה האחרים - הן בעיני עצמם והן בעיני סביבתם. וכך הוא כותב:

בית מושב הזקנים הינו אחד ממעשי החסד האכזריים ביותר, שהמצאנו בטוב לבנו הנואל. בבית מושב הזקנים מתבייש האדם הזקן בעצמו וחש פגוע עד עמקי נשמתו. למעשה זוהי קבורתו בעודו בחיים. ואולם עלינו להשאיר את האשליה המנחמת של הבאת תועלת אפילו לאלה העומדים על המדרגה הנמוכה ביותר של שכליות (Intelligenz). וכך נבקש בשביל כל הגילים ובשביל כל דרגות החיים את האושר הגופני שבעבודה ואת התרוממות הרוח המוסרית שבה.⁴⁷

עוד הוא כותב:

על ידי פנסיה בצורת בית-ממכר קטן אני שומר גם על חירותו של האדם הזקן, על השתתפותו בחיים, מעניק לו את האשליה של הבאת תועלת, מעסיקו באופן נוח, מונע ממנו לשקוע בהרהורים; ואם הוא נהנה הנאות קטנות מן החיים, אין הוא צריך להסתכל סביבו בחשש.⁴⁸

46. הרצל, כתבים, ב, היומן א' (1895-1897), עמ' 70, 131.

47. T. Herzl, *Briefe und Tagebücher*, 2, *Zionistisches Tagebuch* 1895-1899, p. 192; והשוו:

כתבים, ב, עמ' 931.

48. Ibid, p. 116; והשוו: כתבים, ב, עמ' 70.

הפנסיה באמצעות עבודה היא רעיון חשוב של הרצל, שלא יושם במדינת הרווחה המודרנית. ביסוד רעיון זה מונחת התפיסה שהעבודה אינה רק אמצעי להשגת תכלית מידית - השכר, אלא היא גם תכלית לעצמה, כלומר יש לה גם טעם וערך בפני עצמה. טעמה וערכה מתגלמים בתחושות שהיא מעוררת, תחושות של פעילות ועשייה ושל השתתפות בחיי היצירה של הכלל. לפיכך ראוי שהאדם לא יפרוש ממעגל העבודה אפילו לעת זקנה. זאת ועוד, הפנסיה שבה מדובר משולמת מאוצר המדינה ומוענקת לכול בלא שיהיו חייבים קודם לכן בתשלום בעל אופי ביטוחי (כגון קרנות הפנסיה למיניהן) - והרי זה עיקרון רווחתי מובהק, שבמדינות הרווחה של ימינו בא לידי ביטוי בתשלום קצבת זקנה אוניברסלית.

השלב השני של החזון החברתי-כלכלי: האוטופיה

אנו מגיעים כעת אל השלב השני, הגבוה יותר, בחזונו של הרצל. שלב זה, שלו קווים אוטופיים מרובים, נדון בעיקר באלטנוילנד. הוא מתאפיין ברמה גבוהה יותר של התפתחות האדם והחברה. למעשה, בשלב זה מדובר בשינוי שחל בטבע האדם - הן בטבע היחיד והן בטבע החברה. בשלב הראשון מדובר בחברה שבה, כמו במדינת הרווחה המודרנית, רבים עדיין היסודות הקפיטליסטיים, אף כי אלה משולבים ביסודות סוציאליסטיים, ויחדיו הם מצטרפים לכלל שיטה המאפשרת צמיחה כלכלית רצופה והענקת רמת חיים גבוהה למרבית האוכלוסייה. היסודות הסוציאליסטיים שבשיטה זו, כגון בעלות המדינה על אמצעי ייצור ועל אמצעי מימון ומעורבותה בפעילות המשקית, מתאימים לשלב נמוך יותר של ההתפתחות הסוציאלית.⁴⁹ עם המעבר לשלב הסוציאלי הגבוה יותר מתפתחים אף היסודות הסוציאליסטיים, פושטים צורה אחת ולובשים צורה אחרת.

חלוקה זו לשני שלבים של ההתפתחות הסוציאלית - לשלב נמוך, הוא מדינת הרווחה, ולשלב גבוה בעל מאפיינים סוציאליסטיים אוטופיים - מאפיינת גם את משנתו של מארקס. תוכניתו המידית של מארקס אינה אלא כינון מדינת רווחה על-פי הקווים שתיארנו לעיל. תוכניתו מרחיקת הלכת, האמורה להתממש בשלב השני, כוללת שינוי מהותי בטבע היחיד ובטבע החברה; את השינוי הזה מגדיר מארקס כהתגברות על הניכור בכל תחומי החיים - התגברות שמשמעה, בין היתר, ביטולן של ישויות חברתיות מנוכרות, ובראשן הקניין הפרטי והמדינה.

49. מאז עליית התאצ'רזים נמצאת מדינת הרווחה בעולם בנסיגה. מדיניות הפריבטיזציה, הננקטת מאז שנות השמונים וראשית שנות התשעים של המאה ה-20, מצמצמת מאוד את הנדבך הראשון של מדינת הרווחה. עם זאת, גם לאחר מכירת אמצעי מימון וייצור לגורמים פרטיים אין המדינה חסרה אמצעים לקידומו היצרני של המשק. סיוע כספי ישיר בדמות מענקים והטבות מס ומדיניות גרעונית מחושבת, לפי התפיסה הקיינסיאנית - מדיניות הננקטת כיום פחות ופחות - הם אמצעים כאלה.

פדרציה של קואופרציות

במרכז השלב השני בחזונו של הרצל עומדת פדרציה של קואופרציות יצרניות - מרביתן חקלאיות או תעשייתיות - הפועלות גם כקואופרציות צרכניות. כמו כן חברות בפדרציה קואופרציות צרכניות בלבד. אנו מכירים סוגים שונים של קואופרציות יצרניות. נציין כאן כי יש קואופרציות שבהן הבעלות על אמצעי הייצור, או אף על האמצעים לאספקת הצריכה, משותפת לגמרי; בקואופרציה כזאת, כל אחד מן החברים מקבל שכר המורכב למעשה משני חלקים: שכר יסודי, המבטא את היותו שותף שווה ערך ושווה מעמד בבעלות, ושכר נוסף, דיפרנציאלי, התואם את תרומתו האישית למשק (למשל בהתאם לתפקידו - מנהל או עובד פשוט במערך הייצור - או בהתאם להספקו בעבודה). במבנה אחר של קואופרציה נתפסת הבעלות המשותפת כבעלות מורכבת: כל חבר הוא בעל חלק מוגדר בקואופרציה, וחלקיהם של כל החברים בה אינם בהכרח שווים, אף כי ההבדלים ביניהם אינם יכולים להיות גדולים. את סוג הבעלות הזה ניתן להגדיר כבעלות דיפרנציאלית. חבר קואופרציה כזאת מחזיק במסמך, כגון מניה או מניות, המעיד על חלקו בבעלות המשותפת. בהתאם לכך אפשרית בקואופרציה כזאת חלוקת הכנסות התואמת את חלקו של כל אחד מהחברים בבעלות המשותפת - הן בדרך של חלוקת רווחים בלא קשר לשכר והן כמרכיב של השכר. הקואופרציה כשיטה חברתית-כלכלית חותרת ליצירת חברה שאין בה פערים וניצול, ועל כן היא מתאפיינת לא רק בבעלות משותפת - מלאה או דיפרנציאלית - אלא גם בהשתתפותם הפעילה של החברים בעיצוב דרכה של הקואופרציה שלהם. החלק הצרכני בקואופרציה היצרנית-צרכנית תפקידו לרכוש מוצרי צריכה בסיטונות ולספקם במחירים נוחים לחברי הקואופרציה. את רווחיו, אם יש לו כאלה, הוא אמור להקדיש לשיפור פעילותו או לחלקם בין החברים בהתאם לחלקם בבעלות.

נראה שהרצל העדיף את רעיון הבעלות המשותפת לגמרי, לפחות בכל הנוגע לקואופרציה החקלאית. את זאת ניתן להסיק מן הרומן **אלטנוילנד**, שבו מוצג באריכות רבה סיפורה של הקואופרציה החקלאית **ראהאליין** (Rahaline), שניתן לראותה כהורתו של רעיון הקואופרציה היצרנית בכלל, ושל רעיון הקואופרציה החקלאית בפרט. מפאת חשיבותו של תיאור זה נביא אותו כאן בהרחבה יתרה. הדברים מושמים בפי דוד ליטבק (David Littwak), מגיבורי הרומן:

אם 'כפר חדש' שלכם הוא כיום קואופרציה יצרנית-חקלאית פורחת, הרי חייבים אתם תודה על כך לאותם המעונים המסכנים של ראהאליין [Rahaline] אשר באירלנדיה. גם הללו לא היה ברור להם איזה מעשה היסטורי-עולמי הם עושים, בשעה שיסדו בשנת 1831 את הכפר החדש הראשון בעולם בעזרת בעל האחוזה שלהם, מר ואנדאליר [Vandaleur]. כן, הרבה עשרות שנים חלפו עד שגדולי המלומדים וגדולי החכמים הבינו את הרעיון של ראהאליין. לרוצ'דייל [Rochdale] ואגודת הצרכנים שלה הקדימו הרבה יותר להבין מאשר לראהאליין והכפר החדש על יסוד קואופרטיבי. אבל כשאנו באנו לייסד את חברתנו החדשה, הקימונו מיד את הכפר החדש במקום הכפר הישן והירוד.

ומאומה אין כאן ב'כפר חדש' שלא היה בראהאליין תחילה. ההבדל האחד הוא בזה, שבמקום מיסטר ואנדאליר עומדת כאן ההתאגדות הגדולה שאתם חבריה - כלומר: החברה החדשה [...]

והנה חי שם באירלנדיה בעל נכסים ושמו ואנדאליר. ולאחוזתו של ואנדאליר נתלקטו אריסים מרי נפש ומתפרצים. ובראשית שנת 1831 היתה המצוקה גדולה מאד. מתוך דחקות ועוני עשו האיכרים תועבות גדולות. ולמיסטר ואנדאליר סוכן שהיה שנוא על הפועלים בשל קשיות אופיו, והנה קמו עליו וביאושם ומרי נפשם רצחו את הנוגש הלזה. מה עשה אז ואנדאליר? דבר גדול עשה. תחת אשר ינהג תקיפות בפועליו, עלה על לבו הרעיון העל־אנושי להיטיב עימם. כינס את הבריות הללו המתקוממים והמדולדלים, איחד אותם לקואופרציה של עובדים ומסר להם בחכירה את אחוזתו ראהאליין. מטרת ההתאגדות היתה, שכולם יחד ישתמשו בהון משותף, יהיו תומכים איש ברעהו, ינהגו אורח חיים משובח יותר ויחנכו בניהם כראוי. הציוד, המחסנים והמכשירים של המשק נשארים קנינו של בעל האחוזת ואנדאליר, עד שהאיגוד ישלם מחירם. לפיכך על הקואופרציה להכניס את הרווחים הנקיים לקרן שמורה.

האיגוד התנהל בכוח עצמו. מבין החברים נבחר באופן חפשי ועד בן תשעה, ולכל אחד מתשעת היועצים נתייחדה מחלקה שלו: לאחד - החקלאות, לשני - החרושת, לשלישי - ענייני המסחר, לרביעי - חינוך הילדים וכו'. עבודות היום נקבעו על ידי הוועד, וכל אחד חייב היה להשתתף בעבודה לפי כוחותיו. השכר, ששולם לחברים, היה השכר המקובל בסביבה, ומשכרם הוצרכו להפריש לקופת־החולים וכיוצא בזה. לכאורה היו פועלים שכירים לאחד חוכר, אבל אותו חוכר היו הם עצמם. ואנדאליר נטל לעצמו רק את הפיקוח העליון על נסיון זה.

הנסיון הצליח עד מאוד. ואנדאליר קיבל מראהאליין דמי חכירה ואחוזים יותר מאשר קיבל קודם לכן. והפועלים שחיו בדלות מנוולת התחילו פתאום, בלא כל מעבר, כאילו נגע בהם מטה קסם, לנוב ולפרוח. בתשוקה עבדו וברוב הצלחה. ידוע ידעו, כי לעצמם הם עושים, ועובדה זו הפיחה בהם כוחות פלא. ואותן הבריות, אנשי ראהאליין שרצחו את הנוגש, עשו את כל העבודות הגדולות ללא כל השגחה. כי הם השגיחו איש על חברו. זמן עבודתו ותוצאות עבודתו של כל אחד ואחד נרשמו בפנקסים, ובסוף השבוע קיבל כל אחד את שכרו כפי שהשתכר באמת. לא שוויון בשכר! לחרוץ - יותר, ולעלץ - פחות! [...]

אחר זמן־מה הוכח, שפועל בראהאליין מייצר בדרך כלל כפליים מפועל אחר שבסביבה, אף־על־פי שהיה זה אותו קרקע, ואף־על־פי שהיו אלה אותם בני אדם. אלא שהללו מצאו את העיקרון הגואל: את הקואופרציה היצרנית של החקלאות! השכר לא שולם בכסף, אלא בשטרי עבודה שנודע להם ערך רק בחנות המכולת של ראהאליין. אבל כל שביקשו השיגו באותה חנות, שאף היא היתה שייכת לאיגוד. והחנות הביאה רק סחורות מן המין המשובח ובמחיר של סיטונות. כותבי תולדותיה של ראהאליין מספרים שאנשי ראהאליין היו מקבלים שם את כל צרכיהם במחצית המחיר. לכל חבר וחבר היתה

מובטחת עבודתו התמידית, ומובטח היה לו בכל יום מימות השנה הסכום השווה לכולם מקופת הכלכלה. את החולים והאינוואלידים פרנסו וטיפלו בהם. במות אבי המשפחה דאגו מיד לבניו אחריו [...]”⁵⁰

יודעים אנו כי הרצל התעניין בתורתו של פרנץ אופנהיימר (Franz Oppenheimer), מהוגיו החשובים של רעיון הקואופרציה, אישיות ציונית בפני עצמה ומי שהיה אדריכלו של נסיון ההתיישבות הקואופרטיבית במרחביה (ניסיון שנערך בין השנים 1911-1919 והסתיים בכישלון). במאי 1902, בפגישה שנערכה בין השניים בברלין, הבטיח הרצל לאופנהיימר כי יאפשר לו לערוך ניסוי בהתיישבות קואופרטיבית. ביומניו וגם במכתביו לאופנהיימר מגלה הרצל אהדה רבה לתורתו,⁵¹ והוא אף מציין אותו באלטנוילנד כאחד מהוגיו של רעיון הקואופרציה.⁵² אופנהיימר נטה להעדיף את שיטת הבעלות המשותפת הדיפרנציאלית על אמצעי הייצור, למעט הקרקע, שראוי שתהא בבעלות הלאום ותוחכר לכל היצרנים החקלאיים. עם זאת היה אופנהיימר מוכן להכיר גם בבעלות משותפת מלאה, ונכוונותו זו גברה בעת הניסוי במרחביה. הוא גם סבר - ונראה שהשקפתו זו תקפה בעיקר בכל הנוגע לבעלות משותפת מלאה על אמצעי הייצור - כי לצד המשק המשותף רצוי שיהיו לחברי הקואופרציה משקי עזר פרטיים.⁵³

אהדתו של הרצל לתוכניותיו של אופנהיימר מעידה כי יש בשיטתו מקום גם לבעלות משותפת דיפרנציאלית. העובדה שבאלטנוילנד נזכרים שני הוגי דעות נוספים של רעיון הקואופרציה - ויקטור אימה הובר (Victor Aimé Huber) ורוברט זייפרט (Robert Seifert),⁵⁴ שניהם תומכיו של רעיון הבעלות הדיפרנציאלית על אמצעי הייצור - מהווה עדות נוספת לכך. שני האחרונים אף תמכו בשיתוף הפועלים ברווחי המפעלים, הן בתעשייה והן בחקלאות - שיתוף שיתיר על כנו פער ניכר בין בעל המפעל לפועלים, אך עם זאת יביא לשיפור ברמת הכנסתם. זייפרט ראה את שיתוף הפועלים ברווחי המפעלים - שאותו אף הציע לפתח לכדי מתן נתחי בעלות קטנים לפועלים במפעל - כצורה שוות מעמד לקואופרציה. הובר, שכינה שיתוף זה 'קואופרציה סמויה' (latente Genossenschaft), ראה בו שלב מעבר לקראת ייסודה של קואופרציה.⁵⁵

ב'חברה החדשה', היא פדרציית הקואופרציות, אין בעלות פרטית על הקרקע. על כך אנו

50. הרצל, כתבים, א, אלטנוילנד, עמ' 186-187.

51. הרצל, כתבים, ד, היומן ג' (1901-1904), עמ' 80, 134; א' בין (עורך), 'חליפת מכתבים בין תיאודור הרצל לבין פראנץ אופנהיימר', פראנץ אופנהיימר: מאה שנה להולדתו, תל-אביב 1965, עמ' 30, 38.

52. הרצל, כתבים, א, אלטנוילנד, עמ' 188.

53. פ' אופנהיימר, התנועה הקואופרטיבית בעולם ובא"י - בין קפיטליזם וקומוניזם (ערך א' יסעור), תל-אביב 1994, עמ' 92-93, 111-112, 165.

54. הרצל, כתבים, א, אלטנוילנד, עמ' 188.

55. לתורתו של הובר ראו: V. A. Huber, *Sociale Fragen*, Nordhausen 1863-1869. לתורתו של ר. זייפרט ראו: R. Seifert, *Über genossenschaftliche Gutsbewirtschaftung und Anteilswirtschaft*, Leipzig 1873

למדים מדברי הרצל, שלפיהם בארץ־ישראל תמלא 'החברה החדשה', המכונה גם 'ההתאגדות הגדולה' (die große Vereinigung), את התפקיד שמילא ואנדלייר בראהאליין. 'החברה החדשה' היא אפוא בעלת הקרקע. הרצל גם הגדירה במפורש כ'בעל הנחלה' (Gutsherr)⁵⁶ - וממנה חוכרות הקואופרציות החקלאיות את אדמותיהן. את אמצעי הייצור האחרים - אסמים, כלים חקלאיים וכן הלאה - מחזיקה כל יחידה קואופרטיבית חקלאית בבעלות משותפת. הרעיון של קרקע בבעלות הלאום המוחכרת ליחידות יצרניות מתאים כמובן גם לשלב הראשון של החזון - השלב המכונן את מדינת הרווחה. למעשה, לפי הרצל יכולה כמעט כל פעילות להפוך לקואופרטיבית. הרצל הציע שאפילו העיתונים יהיו קואופרציות - למשל של קוראיהם - ושגם התאטרות יאורגנו כקואופרציות, מן הסתם של השחקנים ואולי אף של ציבור הצופים הקבוע. קבוצות קואופרטיביות אלה תצטרפנה כחברות לפדרציית הקואופרציות.⁵⁷ המעבר לפדרציית הקואופרציות, המהווה את הברית התיכון של 'החברה החדשה', הוא הדרגתי, ועל כן אנו מוצאים לצד פדרציה זו גם עסקים פרטיים. עם זאת, הרצל מתאר מעבר זה כתהליך שבו עסקים קפיטליסטיים הופכים לקואופרציות מרצונם. כך, למשל, מספר דוד ליטבק, אחד מגיבורי הרומן אלטנוילנד, כיצד הוא מעודד את עובדיו להתארגן בקואופרציה כדי לרכוש בסופו של דבר את מפעלו.⁵⁸

ביטול המדינה

'החברה החדשה' לא תזדקק עוד למדינה. שלא כמדינת הרווחה - הזקוקה למוסד המדינה הן לשם יישום עקרון המעורבות המשקית, הן לשם מימוש רעיון הבעלות על גורמי הייצור והמימון והן לשם הבטחתם של שירותי רווחה וסעד תקינים - פדרציית האיגודים אינה זקוקה עוד למנגנוני המדינה כדי להבטיח את אופיו היצרני של המשק ואת שגשוגו וכדי לארגן את השירותים החברתיים. שגשוגו של המשק מובטח מעצם אהבת הייצור המתפתחת בפדרציה ומעצם קיומה של מערכת ייצור הדדית, שבה משלימות הקואופרציות זו את צרכיה של זו. מפאת חשיבותו של רעיון ביטול המדינה במשנתו של הרצל נביא את שני הקטעים המציגים אותו באריכות יחסית [ההדגשות בשני הקטעים הן שלי, א"ז]:

לא נתכנסנו כאן לבחור נשיא למדינה באשר לא מדינה אנו ציבור אנחנו, אמנם ציבור עשוי בצורה חדשה, אלא שנתייסד לשם מטרה עתיקה מאוד, הזכורה לנו עוד מספר מלכים א'. שם נאמר, שיהודה וישראל שכנו לבטח, איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו מדין ועד באר־שבע. אנחנו בעצם [אגודה] שיתופית [Genossenschaft], [אגודה] שיתופית גדולה שבתוכה נמצאות [אגודות] שיתופיות קטנות מגודל שונה, וקונגרס זה

56. הרצל, כתבים, א, אלטנוילנד, עמ' 188. בתרגום העברי משמש המונח 'בעל נכסים' כתרגום ל'Gutsherr', אך המונח 'בעל נחלה' או 'בעל אחוזה' הוא תרגום הולם יותר.

57. שם, עמ' 144-145, 149, 150-151.

58. שם, עמ' 148.

שלפנינו כאן אינו ביסודו אלא מעין אסיפה כללית של [אגודה] השיתופית שנקראת בשם 'החברה החדשה'. ואף-על-פי-כן מרגישים אנו כולנו שכאן יש משהו חשוב יותר מאשר ענייניה החומריים בלבד של איזו [אגודה השותפה] למשק או לקניין. אנו נוטעים גנים ציבוריים ומייסדים בתי-ספר. אנו דואגים לא רק לדייקנות ולתועלתיות השכיחה של הדברים, אלא גם לענייני חכמה ויופי, שכן גם באלה רואים אנו יתרון לחברתנו. אנו סבורים שלגבי חברה של בני אדם יש באידיאל משום תועלת, משום יתרון - או נאמר בפירוש: משום הכרח. האידיאל הוא הכובש את לבנו.⁵⁹

דבריו של נשיא האקדמיה מארכוס הביאוני לידי מחשבות אלו. הוא אמר: 'אין אנו מדינה, אלא [אגודה] שיתופית גדולה...' [אגודה] שיתופית בעלת אידיאל שאין לו סוף! גיחך קינגסקורט [...] 'חושבני שהיתה זאת התפתחות הכרחית, כשנבנתה ה[אגודה] השיתופית היצרנית לעומת הקיבולת של הפרט. ההון הנדרש לפעולה היה בתחילה הצד החלש של ה[אגודה] השיתופית הזאת, ואולם האפשרות לארגן גם את הצרכנות - זה היה הצד החזק שבה. וה[אגודות] השיתופיות על כורחן שגדלו ונתרבו עם התרבות ההשכלה הכללית [...] והחברה החדשה, שראינה כאן, אינה בעיני אלא ברית של [אגודות] שיתופיות. ברית גדולה ומאוחדת שעושה כל עסקיה בתחומיה שלה, דואגת לטובת הכלל, ומתוך שאיפה לתועלתיות היא מטפחת גם את האידיאל. ואני חפץ לראות אם בדומה לזה נעשה עכשיו גם באירופה.' 'רצונך לומר, כי גם במקום אחר אפשרית חברה חדשה?'

כן, זאת רצוני לומר.⁶⁰

ביטול המדינה הוא רעיון שמצא לו מהלכים כבר בעת העתיקה, ולרוב הוא קשור להשקפות עולם סוציאליסטיות. בעידן המודרני מופיע רעיון זה לראשונה באופן מגובש בהגותו של הפילוסוף והסופר האנגלי ויליאם גודווין (William Godwin), שתקופת יצירתו משתרעת על-פני הרבע האחרון של המאה ה-18 והשליש הראשון של המאה ה-19.⁶¹ כמו כן הוא מופיע במשנתו של פייר-ז'וזף פרודון (Pierre-Joseph Proudon), הוגה הדעות והמנהיג הסוציאליסטי הצרפתי, שהשפיע רבות על תנועת הפועלים בצרפת ברבע השלישי של המאה ה-19. גודווין ופרודון נחשבים לאבות האנרכיזם המודרני. רעיון ביטול המדינה מופיע גם במשנתם של מארקס ואנגלס, שאינם מזהים עם התנועה האנרכיסטית ועם ההגות האנרכיסטית, וגם בהגותם של המנהיגים האנרכיסטים הרוסים מיכאל באקונין (Michail Bakunin) ופיוטר קרופוטקין (Pjoter Kropotkin) ושל אישים רבים אחרים. כמו כן מופיע רעיון זה בתורותיהן של תנועות אנרכיסטיות, שהקיצונית שבהן היא התנועה האנרכוסינדיקליסטית.

59. שם, עמ' 279-280.

60. שם, עמ' 282-283.

61. להגותו של גודווין ראו: W. Godwin, *The Anarchist Writings* (edited with an introduction by P. Marshal), London 1986

את האנרכיזם ניתן לחלק לשני זרמים ראשיים: אנרכיזם התפתחותי (אנרכיזם אבולוציוניסטי) ואנרכיזם מהפכני (אנרכיזם רבולוציוניסטי). לשניהם משותפת השאיפה לבטל את המדינה כאן ועכשיו, אולם הזרם הראשון רואה בביטולה פרי התפתחות הדרגתית ושלווה של תאים סוציאליסטיים בחיק החברה הקפיטליסטית, ואילו הזרם השני שואף להשיג מטרה זו באמצעות מעשה מהפכני מידי - התקפה פוליטית אלימה נגד המדינה ונגד הקניין הפרטי הגדול שעמו היא קשורה, אשר תביא לביטולם לאלתר. הזרם השני אף הצמיח ענף טרוריסטי הדוגל בהתנקשות בראשי מדינות ובראשי מוסדות שלטון. אצל מארקס ואנגלס, שבמשנתם ניתן לראות זרם שלישי, ביטול המדינה אינו מושג כאן ועכשיו. לפי השקפתם יש לכונן תחילה מדינת רווחה, וזו האחרונה דווקא זקוקה למוסד המדינה כמכשיר לקידום אופיו היצרני של המשק ולהבטחתם של שירותים חברתיים מקיפים ושוויוניים. לפי תפיסה זו, רק בשלב מתקדם יותר של ההתפתחות החברתית - השלב שבו ייכון הקומוניזם בדרגתו הגבוהה - תבטל המדינה.

הרצל מתאר התפתחות הדומה לזו שמתאר מארקס, אף כי את רעיון ביטול המדינה שאב ככל הנראה מהוגים אחרים - קרוב לוודאי מפרודון, שממנו נטל גם את המושג 'מוטואליזם' (Mutualismus) לשם תיאור השלב האוטופי של החזון חברתי שלו. המוטואליזם, המהווה בחזונו את השלב הגבוה של ההתפתחות החברתית הראויה, נושא בחובו גם את ביטול המדינה. כמו הוגים אחרים, גם הרצל קושר את ביטול המדינה לשינוי שיחול בטבע האדם. לפי תפיסה זו מניעים את חברי 'החברה החדשה' לא רק אינטרסים כלכליים אלא גם ערכים אסתטיים ומוסריים. האידאל של כיבוד הזולת וקידום הכלל ממלא תפקיד מרכזי בחייהם. הן בסיפורו הפילוסופי 'סולון בלודיה' והן במחזה שחיבר על-פי סיפור זה והנושא את אותו שם טוען הרצל במילים זהות, הנוגעות לאוטופיה החברתית שלו, כי המצוקה ('הרעב', כלשונו) לימדתנו לעבוד, אולם 'בפריחתה העדינה ביותר עולה העבודה ונאצלת לכדי אמנות, כשם שביקוש התועלת העצמית אפשר שיתרומם דרגה של פילוסופיה נעלה'.⁶² במילים אלה הוא מבקש לומר כי פעילויות כלכליות רבות תתעשרנה בממדים יצירתיים בעלי אופי אמנותי או הגותי, ואלה יהפכו אותן באופן חלקי או מלא לפעילויות הנעשות לא לשם השגתה של תכלית מסוימת אלא לשם עצמן - פעילויות שתכליתן בעצם עשייתן.

הפעילות הכלכלית החדשה נארגת לתוך מסכת של פעילויות שבהן מתבטא טבעם המוסרי והאסתטי החדש של היחיד והחברה. כבעלי טבע כזה לא יזדקקו עוד האנשים לגוף מרכזי בעל כוח כפייה, המופקד על ניהול ענייני הכלל, לשם קידום מטרות משקיות וחברתיות. בשלב הראשון בחזונו של הרצל - השלב שבו תיכון מדינת רווחה - יש צורך במדינה, ממש כמו אצל מארקס. שלב זה מתאפיין בכך שהמדינה משנה את יעדיה ואת סדרי העדיפות שלה אך אינה חדלה מלהיות מדינה. בשלב השני - השלב שבו הופכת מדינת הרווחה לפדרציה חופשית של קואופרציות, היורשת ממדינת הרווחה את התפיסה בדבר שירותים חברתיים מקיפים

62. ראו: T. Herzl, 'Solon in Lydien', *Philosophische Erzählungen*, Berlin 1917, p. 16; T. Herzl, *Solon in Lydien: ein Schauspiel in drei Akten*, Wien 1904, p. 35

חזונו החברתי-כלכלי של הרצל

ושוויוניים - בשלב זה אין קידום ענייני הכלל מותנה בפעילות הניהולית של מכונת ממשל מרכזית, שכן התפתחותו של טבע אנושי חדש, התפתחות שהחלה כבר בשלב הראשון, מייצרת פעילות זו. הופעתו של רעיון ביטול המדינה בהגותו של הרצל מעידה על זיקתה העמוקה של הגות זו למחשבה הסוציאליסטית.

המעבר מן השלב הראשון לשלב השני

המעבר מן השלב הראשון של התוכנית החברתי-כלכלית לשלבה השני אינו נדון בהרחבה בכתבי הרצל. כבר הזכרנו לעיל את הקפיטליסט המעודד את עובדיו להתאגד בקואופרציה. תיאור זה תואם שלב גבוה יותר של ההתפתחות, שכבר עומד בסיומן הדומיננטיות של פדרציית הקואופרציות. עם זאת, ברי כי הקואופרציה כשיטה חברתי-כלכלית מתחילה להתפתח כבר בחיק מדינת הרווחה, שאינה עוינת אותה, וכי היא הולכת ומתפתחת בתוכה לכדי חברה חדשה. כבר בספרו **מדינת היהודים**, המציג בעיקר היבטים שונים של מדינת הרווחה, דן הרצל באפשרות של העברת מפעלים לידי העובדים ורואה בה סימן להתקדמות חשיבתית. הרצל נדרש לסוגיה זו בדונו בחיסול עסקיהם של היהודים בארצות מושבם לפני עלייתם לארץ־ישראל. הוא מציע שבעלי מפעלים יהודים ימכרו את מפעליהם לעובדיהם, וכי אלה האחרונים יקבלו מן המדינה הלוואה בתנאים נוחים לשם מימון הרכישה. הוא אף מציע שהלוואה הנוחה תינתן לפועלים מידי 'החברה הכלכלית היהודית' (Jewish Company) או מידי בעלי המפעלים עצמם.⁶³ העברת מפעלים לידי העובדים המתארגנים בקואופרציה מסמלת אפוא את תחילת התהוותו של השלב הגבוה של חברת העתיד, הוא ברית הקואופרציות, בחיק השלב הנמוך של חברה זו, הוא מדינת הרווחה.

מוטואליזם

את השלב השני, הגבוה יותר, של חזונו מגדיר הרצל, כאמור, כ'מוטואליזם', קרי 'הדדיות', ואומר עליו:

זוהי צורת הביניים שבין האינדיבידואליות והקולקטיביות. מן הפרט לא תישלל ההתעוררות והשמחה אשר לרכוש הפרטי, ועם זה עשוי הוא להתגונן מפני השלטון הקאפיטליסטי בכוח ליכודו עם חבריו למקצוע [...] בשל ההדדיות שלנו לא נדלדלנו יותר גם ביחידים אמיצים, אלא להיפך. היחיד אינו נשחק בתוכנו על ידי אבני הריחיים של הקאפיטליזם, וכן אין גולגולתו נערכת בכוח אותה שוויוניות של הסוציאליזם. אנו מכירים ומעריכים את התפתחות היחיד, כשם שאנו מכבדים ומוקירים את בסיסו הכלכלי, את הרכוש הפרטי.⁶⁴

63. הרצל, **מדינת היהודים**, עמ' 39.

64. הרצל, **כתבים**, א, אלטנוילנד, עמ' 145, 147.

בדברו על קניין פרטי מתכוון הרצל לקניין בתחומי הארגון הקואופרטיבי, כלומר: א - לבעלות משותפת של חברי האגודה הקואופרטיבית על אמצעי הייצור, המופיעה לעומת אגודות שיתופיות ואנשים פרטיים אחרים כקניין פרטי משותף; ב - לחלקו של כל אחד מחברי הקואופרציה בבעלות משותפת דיפרנציאלית על אמצעי הייצור; ו-ג - לרכישה פרטית של מוצרי צריכה ולבעלות פרטית על נכסי דניידי (כגון רהיטים) ועל נכסי דלא-דניידי (כגון בתי-מגורים). כאמור לעיל, את המונח 'מוטואליזם' אימץ הרצל מפרודון, מי שטבע מונח זה. ואולם, משמעותו של המושג מוטואליזם אינה זהה אצל שניהם, אף כי יש קרבה בין שתי המשמעויות. אצל פרודון משמעות המושג היא בראש ובראשונה יחסי חליפין הוגנים בין יחידים, דהיינו נתינת דבר תמורת דבר אחר - מוצר תמורת מוצר, שירות תמורת שירות או מוצר תמורת שירות, ובמילים אחרות - עשיית עבודה תמורת עבודה. יחסים כאלה אינם אפשריים אלא ממצב של שוויון במעמד הכלכלי של שני הצדדים. ההדדיות מחייבת אפוא יצירת שוויון ניכר בין יחידים בכל הנוגע לקנייניהם ולכוחם הכלכלי. מכאן שאיפתו של פרודון לכוון חברה של בעלי קניין זעירים - בעלי מלאכה, איכרים וחנוונים - שאין בה קפיטליסטים. עם זאת הוא מציע כי במשק בעל תעשייה מודרנית, שבו לא ייתכן ייצור על טהרת יצרנים זעירים בלא שתיגרם נסיגה טכנולוגית, יוקמו קואופרציות של פועלים. לתפיסתו, הקואופרציה היא בבחינת הרע במיעוטו. במצב כזה, קהילות בעלות אוטונומיה כלכלית ופוליטית, שבהן פועלים יחידים וקואופרציות על בסיס של הדדיות, תתלכדנה לפדרציה שתבוא במקום המדינה, בהתחייבן לכבוד הדדי ולסיוע הדדי.⁶⁵

שלא כבמשנתו של פרודון, אצל הרצל מהווה הקואופרציה את גרעינה של ההתארגנות החברתית החדשה. הרצל שולל חברה המורכבת מחנוונים, מבעלי מלאכה ומאיכרים זעירים. לשיטתו, הקואופרציה היא-היא המיישמת העיקרית של עקרון ההדדיות. הרצל אינו מבהיר את הדברים עד תום, אך נראה שמבחינתו מתבטאת ההדדיות הן במבנה הקואופרטיבי עצמו והן ביחסי ייצור וצריכה הדדיים בין הקואופרציות. במבנה הקואופרטיבי משתלבים זה בזה האוטונומיה של היחיד והעשייה המשותפת. כיבודו של הזולת כאישיות בעלת צרכים חומריים ורוחניים, שאינו אפשרי בתנאים של אינדיבידואליזם כלכלי (אפילו בחברה של בעלי קניין זעירים בנוסח פרודון) או במצב שבו מועברים כל הנכסים הכלכליים וההכרעות הכלכליות לידי המדינה או לגופים ציבוריים אחרים, מתממש בקואופרציה.

הרצל והמסורת הסוציאליסטית

הרצל טורח לומר כי כשם שהשלב העליון, האוטופי, בחזונו אינו קפיטליסטי, כך גם אין הוא סוציאליסטי. ואולם, רעיון הקואופרציה הוא בעיקרו של דבר רעיון סוציאליסטי. גם את

65. על המוטואליזם של פרודון ראו: P.-J. Proudon, *Justice et liberté* (edited by Jacques Muglioni), Paris 1974, pp. 211-224

ה'הדדיות' בנוסח הרצל - זו המתגלמת בפדרציה של אגודות קואופרטיביות המקיימות יחסי גומלין בתחומי הייצור והצריכה, אגב שהן מטפחות את היחיד בתוכן ושומרות על שוויון מעמד ביניהן בלא להזדקק למדינה - גם אותה ניתן לשייך בנקל למסורת הסוציאליסטית; הרי לאותה מסורת נוהגת הספרות הסוציאליסטית לשייך את ה'הדדיות' של פרודון, שגם הוא הגדירה כדרך ביניים בין הקפיטליזם לסוציאליזם. אופי סוציאליסטי מובהק יש גם לרעיון ביטול המדינה. בכל הנוגע לשלב האוטופי של חזונו מצטייר אפוא הרצל כבעל חזון סוציאליסטי מובהק. כבר בהציגו את השלב הראשון של חזונו, זה המכונן את מדינת הרווחה, הוא מתגלה כסוציאליסט מתון - כסוציאליסט-דמוקרט במינוח מודרני - המבקש לשלב אספקטים סוציאליסטיים במשק ובחברה. בהקשר זה אפשר אף להגדירו כ'ליברל סוציאלי' - מונח שאפשר להחילו על הוגי דעות ליברליים כגון ג'ון מיל, ג'וזף צ'מברליין וג'ואן הובסון, שהוזכרו לעיל, או על הוגים כגון ג'ון מיינארד קיינס (John Maynard Keynes), קארל מנהיים (Karl Mannheim), ויליאם בוורידג' (William Beveridge) ואחרים. מבחינה מעשית מצטמצם מאוד ההבדל בין הסוציאליסט-דמוקרטי לבין הליברליזם הסוציאלי.

ואולם, הרצל אינו ליברל במשמעות הרגילה של המילה. למיתוס של היותו ליברל אין אחיזה בכתביו. אולי יהיה מי שיטען כי המאפיינים הליברליים של הרצל באים לידי ביטוי בתחומים אחרים, שאינם כלכליים וסוציאליים. ואולם, גם בהתבטאויותיו בנושאים אלה לא מתגלה הרצל כליברל קלאסי. כך, לדוגמה, הוא דוגל בטיפוח חופש הביטוי, אך חופש זה יודע הגבלות וריסונים שיקשה להגדירם כליברליים: על העיתונות יוטל פיקוח כדי שלא יופצו דברי שקר, חדשות מעוררות חרדה או דברים בלתי מהוגנים, ובתי-הבידור העממיים ינהלו מגבוח מטעם רשויות הממשל 'למען המוסריות'.⁶⁶

לסיכום, בחזונו החברתי-כלכלי על כל היבטיו מתגלה הרצל כמי שקרוב קרבה ניכרת למסורת הסוציאליסטית, ולמעשה כמי שניצב בתוכה. הוא אף העשיר את המחשבה הסוציאליסטית בכמה תרומות סגוליות. התנגדותו לסוציאליזם מכוונת לכמה היבטים ספציפיים שלו. מבחינה חברתית-משקית היא מכוונת לאותו זרם סוציאליסטי המבקש להלאים את המשק כולו ולבטל את היחיד האוטונומי - זרם שאותו הוא מזהה לעתים, באופן שגוי, עם הסוציאליזם ככלל. יש לומר כי בראשית דרכו אף לא נמנע הרצל מהגדרת חזון מדינת הרווחה שלו כ'סוציאליזם מדינתי' (Staatssozialismus).⁶⁷ מבחינה פוליטית מכוונת התנגדותו לאותן מפלגות סוציאליסטיות שביקשו לתפוס את השלטון בדרך של מהפכה. הסתייגותו מאלימות פוליטית וחששו מכך שהתנועה הציונית תזוהה עם הסוציאליזם המהפכני - דבר שלדעתו עלול היה להכשילו במשאומתן עם המעצמות האירופיות - מסבירים את מאמציו למנוע זיהוי פומבי של הציונות עם הסוציאליזם, וכך, אף שמבחינה ערכית היה מקורב לציונות הסוציאליסטית יותר משהיה מקורב לכל זרם אחר בתנועה הציונית, 'סייע' הוא עצמו

66. הרצל, כתבים, א, אלטנוילנד, עמ' 149; הרצל, מדינת היהודים, עמ' 33.

67. הרצל, כתבים, ב, היומן א' (1895-1897), עמ' 79.

להסתרת שורשיה הסוציאליסטיים של הגותו. תנועת העבודה הציונית, על כל מפלגותיה, כמעט שלא הכירה את חזונו החברתי-כלכלי של הרצל. המעטים שבכל זאת הכירוהו, כמו ברל כצנלסון,⁶⁸ לא השכילו להביאו לידיעת התנועה ולהציב את הרצל בין אבותיה הרעיוניים. ואולם התעמקות בסוגיה זו, המהווה פרק בתולדות הציונות הסוציאליסטית, חורגת ממטרותיו של מאמר זה.

68. ראו, לדוגמה: ב' כצנלסון, **כתבים**, תל-אביב תש"ה-תש"ו, ו, עמ' 364-365; שם, ז, עמ' 219.